

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ

**«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»**

Факультет соціології і права

Кафедра соціології

«На правах рукопису»

УДК _____

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ П.В.Кутуєв

«___» _____ 20__ р.

Магістерська дисертація

на здобуття ступеня магістра

зі спеціальності 054 «Соціологія»

**на тему: «Адаптація і мобільність сучасного підприємця як запорука його
конструктивної участі у розвитку Української держави.»**

Виконав (-ла):

студент (-ка) II курсу, групи СЛ – 61м

Батюк Данііл Андрійович _____

Науковий керівник:

Старший викладач кафедри соціології, кандидат політичних наук,

Якубін О.Л. _____

Рецензент:

Доцент, кандидат філософських наук,

Архіпова Є.О. _____

Засвідчую, що у цій магістерській дисертації
немає запозичень з праць інших авторів без
відповідних посилань.

Студент (-ка) _____

Київ – 2018 року

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права

Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-науковою програмою

Спеціальність (спеціалізація) – 054 «Соціологія» («Соціологія модернізації та науково-технічного розвитку»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ П. В. Кутуєв

«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ

на магістерську дисертацію студенту

Батюку Даніілу Андрійовичу

1. Тема дисертації **«Адаптація і мобільність сучасного підприємця як запорука його конструктивної участі у розвитку Української держави»**, науковий керівник дисертації Якубін Олексій Леонідович, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, затверджені наказом по університету від «_07_» листопада 2018 р. № 4101-с
2. Термін подання студентом дисертації 7 грудня 2018 року.
3. Об'єкт дослідження – мобільністю сучасних підприємців – представників малого бізнесу, та їх здатністю до соціальної адаптації.
4. Предмет дослідження – складові та зв'язки процесу адаптації і мобільності, що формують інтенції підприємців.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
  - розглянути риси підприємця як особистості і громадянина, показавши історичне зростання його суб'єктних якостей –

активності, відповідальності, громадянської свідомості, що актуалізується в умовах військового конфлікту;

- дослідити соціальний профіль підприємців, що приїхали до столиці зі Сходу України.;
- вивчення сучасних конотацій, як смислового інтерпретаційного наповнення сучасного поняття мобільності, розкрити визначальний характер її індивідуальної вимірності;
- довести взаємообумовленість адаптації і мобільності у перетвореннях і розвитку життєвого шляху та культури діяльності сучасного підприємця;
- показати як цифрова доба змінює характер праці, види зайнятості, переводячи ділову активність підприємців у віртуальний простір..

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу: _____

7. Орієнтовний перелік публікацій: _____

8. Дата видачі завдання _____ 2016

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Вересень 2016 р.	«Виконано»
2.	Формування джерельної бази	Жовтень - листопад 2016 р.	«Виконано»

3.	Складання розгорнутого плану	Листопад – грудень 2016 р.	«Виконано»
4.	1. Підготовка першого розділу: Теоретико - методологічне підґрунтя дослідження.	січень - травень 2017 р.	«Виконано»
5.	Підготовка другого розділу: Практична частина магістерського дослідження. Методологія проведення поглибленого інтерв'ю, опис його здійснення та висновки.	червень-грудень 2017 р.	«Виконано»
	Підготовка третього розділу: Мобільність сучасного підприємця: презентація та суспільна взаємодія у віртуальному просторі.	Січень – вересень 2018 р.	Відрахований наказом №1345-с від 21.05.2018р. як такий, що повністю виконав теоретичний курс навчання, але не подав магістерську дисертацію до захисту
7	Написання висновків та коригування списку літератури.	Жовтень-листопад 2018	Поновлений та допущений до повторної атестації наказом № 4334-с від 11.12.2018р.
8.	Підготовка автореферату	Грудень 2018р.	«Виконано»

Студент

Батюк Д.А.

Науковий керівник дисертації

Якубін О.Л.

Анотація

Батюк Д.А. Адаптація і мобільність сучасного підприємця як запорука його конструктивної участі у розвитку Української держави — На правах рукопису.

Магістерська дисертація за спеціальністю 054 — Соціологія. — Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. — Київ, 2018. — 123 с., список використаних джерел з 178 найменувань.

Магістерська дисертація присвячена дослідженню взаємозв'язків між соціальною адаптацією сучасного підприємця та його мобільністю, у складних умовах незавершеності системного реформування країни та зовнішньої агресії, що їй доводиться протистояти. Автор зосереджується на проблемі системного дослідження мобільності у добу інформаційних технологій та глобалізації, показуючи логічність застосування міждисциплінарного підходу і наголошуючи на тому, що лише держава, яка сприяє розвитку здатна конструктивно використовувати інноваційний економічний потенціал представника малого бізнесу як громадянина і патріота, водночас захищаючи його інтереси.

Ключові поняття : сучасний підприємець, економічний та громадянський потенціал суб'єктних якостей. Місце і роль держави, що сприяє розвитку. Мобільність, міграція, адаптація, комунікація. Віртуальний простір

Summary

Batyuk D.A. Adaptation and mobility of a modern entrepreneur as a guarantee of its constructive participation in the development of the Ukrainian state - Manuscript.

Master's thesis on speciality 054 - Sociology. - National technical university of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", Department of Sociology. - Kyiv, 2018 - 123 p., List of used sources from 178 titles

The master's dissertation is devoted to the study of the links and ties between the societal adaptation of modern entrepreneurs and their mobility, in the difficult conditions of the system transformation of the country and the external aggression that it has to withstand. The author focuses on the problem of systematic study of mobility in the era of information technology and globalization, showing the logic of the application of interdisciplinary approach, and emphasizing that only a developmental state is able to constructively use the innovative economic potential of a small business representative as a citizen and patriot while protecting his interests.

Key concepts: modern entrepreneur, economic and civic potential of subjective qualities. Place and role of the state, that promoting development. Mobility, migration, adaptation, communication. Virtual space

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1 Теоретико-методологічні засади вивчення підприємницької діяльності: від феноменологічної соціології до неоструктуралізму, креативний потенціал міждисциплінарного підходу.....	30
1.2 Вимушене переміщення осіб і держава, що сприяє розвитку.....	35
1.3 Представник малого бізнесу як суб'єкт підприємницької діяльності, громадянин і патріот.....	52
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. МЕТОДОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ІНТЕРВ'Ю, ОПИС ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ ТА	
ВИСНОВКИ.....	70
2.1 Якісні методи соціологічних досліджень як джерело важливої інформації, переваги та обмеження поглибленого інтерв'ю.	70
2.2 Опис проведеного інтерв'ю.....	77
2.3 Загальні висновки та рекомендації.....	86
РОЗДІЛ 3. МОБІЛЬНІСТЬ СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМЦЯ: ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА СУСПІЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ.....	89
3.1 Мотиваційна динаміка у соціокультурному середовищі нових інформаційно-технологічних можливостей.....	89
3.2 Соціологія руху і мобільність у форматуванні нових видів праці та викликів само здійснення.....	97

ВИСНОВКИ

ТА

РЕКОМЕНДАЦІЇ.....110

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 116

ВСТУП

Актуальність. Сучасний етап розвитку нашої країни є вкрай ускладненим через військовий конфлікт на Сході, окупацію Криму, різні деструкції, що їх зазнає суспільна практика внаслідок гібридної війни. Серед них і вимушена міграція людей різного соціального положення та статусу. Те, як найбільш активний та схильний до інновацій прошарок громадян, а саме – підприємці, відповідають на ці виклики, якими рисами відрізняється їх мобільність, і як це може бути використано державою, що сприяє розвитку, обумовлює актуальність мого дослідження.

Мобільність особи не може не супроводжуватися проблематизацією її пристосування до нових вимог соціального середовища, тому вивчення питань адаптації як комплексного явища зміни людиною себе, освоєнні нею мінливого типу цілісної системи суспільних відносин, особливо у сучасній ситуації незакінченого реформування соціальних інституцій і зовнішньої агресії, були логічно пов'язані у моєму дослідницькому пошуку.

Уточненню, розвитку поняття адаптації та мобільності сучасної людини, підприємця зокрема, моя робота стосується через те, що глобальні зв'язки між різнорівневими суб'єктами суспільної діяльності позначаються на самому характері мобільності, що вводить її до зони підвищених ризиків та конфліктності. Мобільність і спричинює їх, і є їх наслідком водночас. Вона із необхідністю «включає» механізми пристосування. Але усі ці процеси мають конкретно-історичний вимір і їх вивчення у сучасних умовах глобального розвитку технологій, віртуального простору і розповсюдження агресії, разом із збільшенням зусиль по її подоланню – усе це актуалізує дослідницький простір у якому виконувалась дана магістерська робота.

Стан наукової розробленості питання.

Оскільки предметом мого дослідницького інтересу були зв'язки між такими вимірами соціальної практики сучасного представника малого бізнесу як адаптація, мобільність, культура підприємницької діяльності доби

цифрових інформаційних технологій та глобальної невизначеності – ризикованості розвитку, то необхідним було застосування міждисциплінарного підходу, а відтак – вивчення здобутків авторів психологічної, філософської економічної, маркетингової дисциплін, тощо із відповідним віднесенням їх до царини саме соціологічного дискурсу – проблематики соціальних структур та відносин.

Характеристики підприємницької діяльності є, в-основному, предметом вивчення економістів, рідше – політологів; окремі аспекти (наприклад, питання соціальної відповідальності бізнесу) – досліджуються соціальними психологами і педагогами у контексті формування відповідної корпоративної етики. Залучення бізнесу до вирішення суспільних проблем стало топ-темою досліджень таких світових вчених, як: Беккер Г., Віден К., Дейвіс К., Котлер Ф. [62], Крамер М. [144], Портер М. [90] та багато інших.

Біля витоків загальної теорії підприємництва стоїть англійський економіст Р. Кантільон. Він уперше ввів поняття “підприємець” у науковий обіг. Також вагомий внесок у розвиток уявлень про підприємницьку діяльність та підприємця як актора суспільних взаємодій, зробили такі видатні теоретики, як В. Баумд, Т. Веблен, Ф. Кене, К. Маркс, Д. Рікардо, Ж. Сей, А. Сміт, А. Тюрго. Серед сучасних зарубіжних дослідників феномену підприємництва слід відзначити П. Друкера, І. Кірцнера, У. Оучі, Д. Севеджа, Дж. Тіммонса, М. Фрідмена, Ф. Хайєка, А. Хоскінга. Вони розглядали підприємницьку діяльність у рамках інноваційної поведінки, пов’язаної з ризиком в умовах сучасного ринку, акцентуючи увагу переважно на економічній суті підприємництва, проте відзначали його соціальні, політичні характеристики й функції.

Проблему соціально-психологічної специфіки підприємництва, особливостей підприємницької діяльності як особливого виду активності особи у суспільстві відзначали Дж. Аткінсон, А. Маслоу, Д. Мак-Клелланд О. Бандурович, В. Ворона, В. Моїсєєв, М. Міщенко, Ю. Пачковський, В. Пилипенко, В. Піддубний, Ю. Салюк, Є. Суїменко. Є. Сірий, Т. Ярмач

детально досліджують мотиви і ціннісно-цільові установки, соціально-психологічні риси сучасного українського підприємця. Адаптаційні проблеми досліджують психологи, педагоги, представники правничих дисциплін, соціальні працівники та інші. У контексті даного диплому вивчення процесів адаптації відбувалося через ціннісну компаративістику та питання відповідності нормам і розвитку, можливо, навіть як певного позитивного відхилення, вивчення у мотиваційних схемах життєдіяльності активно налаштованих особистостей.

Вивчення адаптації та мобільності сучасного підприємця як головного ресурсу розвитку країни є логічно пов'язаним із питаннями трансформації соціальної структури суспільства. Аналізу кореляцій між потребами особистості та запитами системи у зв'язку з динамічним розвитком вітчизняного підприємництва присвячені праці Т. Заславської, В. Ядова, В. Пилипенка, М. Лукашевича, О. Якуби, Л. Хижняк, О. Куценко.

Водночас, ми переконуємося у міждисциплінарному характері самого предмету дослідження. Адже якщо О.М.Якуба є доктором юридичних наук і саме з цих категоріальних позицій розглядає підприємницьку діяльність, то, наприклад, Котлер Ф. є визнаним фахівцем у галузі менеджменту і маркетингу, а Портер М. вивчає і навчає стратегіям конкурентної боротьби.

Використовуючи міждисциплінарний підхід, з метою усебічного дослідження питань мобільності представників малого підприємництва у сучасних умовах реформування нашого суспільства, що ускладнюється через агресивні дії Російської Федерації, я спирався на здобутки неоінституціональної теорії, яка відноситься до царини економічних досліджень, але, за аргументованою позицією О.Л.Якубіна [60, 132], є релевантною щодо вивчення соціальної поведінки акторів суспільної взаємодії. Відтак, я використовував концепти Дж.Гелбрейта [40, 81] , Д.Норта [148] , адже соціально-психологічні чинники економічної поведінки логічно залучені до пошукового простору соціології.

Завважаючи на усе цінне, що було напрацьовано класиками соціології у сенсі позитивного знання: перш за все, звичайно, Е.Дюркгеймом [41], надалі, вивчення соціального життя отримало нове трактування завдяки структуралізму Т.Парсонса [86]. Звичайно, не можна було оминати досягнення М.Вебера [24] як ученого-енциклопедиста, чії теорії конфлікту, раціональної дії та методологія ідеальних типів слугували теоретико-методологічним підґрунтям моєї магістерської дисертації.

Логічно, що для визначення соціально-економічного профілю українського, зокрема, підприємця, який за умов «плинних» реалій тільки-но навчається представляти і відстоювати свої інтереси у публічному соціальному просторі глобалізації, інтерес представляла дослідницька програма, заснована І.Валлерстайном [161; 162], оскільки його теорія світ-системного аналізу, що описує капіталізм як структуру, де взаємодіють ядро, напівпериферія та периферія, є корисною з точки зору перспектив конкурентноспроможності вітчизняного бізнесу.

Вивчаючи мобільність сучасного підприємця, необхідним було звернення до праць американського класика соціології російського походження П.Сорокіна [100;101], адже саме він зробив суттєвий внесок у вивчення соціальної стратифікації суспільства, його динаміки, що слугувало мені дороговказом у розгляді мобільності сучасного підприємця. Водночас дослідженням мобільності як системного явища були присвячені історично відомі розвідки Р. Бендикса, Г. Зеттерберга, С.М. Липсета, Д.В. Гласса, які розглядали процеси соціальної мобільності в умовах індустріалізації. Зв'язок мобільності особи із соціальними запитами на реалізацію її сутнісних якостей, здібностей та потреб, а також із запитами соціальної системи, що трансформується, був у центрі уваги Т.Заславської [49; 50]. Сучасна ідея «мобільного повороту» (mobility turn), як усеохоплюючої риси розвитку соціальності, була викладена британським соціологом Джоном Уррі (John Urry) [113].

Необхідність системного підходу до дослідження феномену мобільності через його творчо-деструктивну, інноваційну складову обумовило необхідність звернутися до праць Й. Шумпетера [123], П.Штомпки [124;125;126;127] і соціологічної вимірності нашого повсякденного буття, що його досліджував А.Шюц [128;129]. Звичайно, я зважав на критику О.Шульгою [121] принципів соціологічної феноменології, як дещо застарілої теорії, але дослідити внутрішній світ підприємця не використовуючи концепти інтерсуб'єктивності та соціального порядку мені видавалося не логічним, тим більше, що сам автор описує культурний світ сучасного українського суспільства через боротьбу символічних універсумів. [122].

Будь-яке регулювання економічної, соціальної, політичної життєдіяльності суспільства не є можливим без звернення до загальнолюдських цінностей, відмічали американські економісти ще наприкінці минулого століття, відтак логічним була наша увага до питання емансипаційних та традиційних цінностей, вивченням яких присвячені роботи А.І.Ручки [95], Ю.І.Савельєва [107] та інших вітчизняних соціологів. Серед зарубіжних дослідників ми послуговувались концептуальними положеннями теорії пост матеріальних цінностей Р.Інглхарта та К.Везеля [145].

Вивчення динаміки ціннісного світу сучасного підприємця, яка і спричинює його мобільність передбачає розгляд його суб'єктивної соціальної реальності у соціологічній дискурсивності, соціум у людині і людина у соціумі, структури, що формуються на підставі зв'язків, і зв'язки, які змінюються у організаціях, підвладним структурам та інституціям. Тут мені стали в нагоді соціологічні розмисли Д.Аджемоглу і Д. Робінсона [2], Дерлугьяна Г.[42], Соболевої Н. [106], Якубіна О [60, 132]. Динаміку різних суспільних груп з точки зору смислових форматів систем цінностей соціальних акторів, питання узгодження суб'єктивних площин, досліджував британський соціолог Р.Бхасакр [13; С.219-241]. Функціональність

активності особистості, зв'язок її мотивації з доступністю ресурсної бази та сучасні реалії класового розшарування, що висвітлюються у роботах О.Куценко [63;64], були необхідні для кращого розуміння контексту підприємницької діяльності. Щодо самого профілю підприємця, то я, окрім вже зазначених, вважав за необхідне віддати належне працям С. Булгакова, Д. Кларка, І. Кірцнера, Д. Кейнса, М. Кассона та інш., зокрема зв'язок між цінностями особи, її духовним світом та господарською діяльністю є вартісним надбанням С. Булгакова [16;158;159].

Оскільки мобільність підприємця впливає на зрушення у соціальній структурі суспільства, то важливим було урахування підходу до аналізу стратифікаційної мапи через теорію конфлікту Р.Дарендорфа [39].

Формуючи соціологічну дослідницьку програму, ми не могли не скористатися певними концептуальними положеннями неомарксистських (неофрейдистських, пост структуралістських) критик сучасного капіталістичного способу виробництва і пов'язаними із цим соціальними нерівностями, що впливають на культурно-психологічний стан людини. У працях Ж.Делеза, Ф.Гваттарі [46], М.Фуко [116;117]), наголос робиться на зв'язок між знаннями людини і її владними можливостями, на вивчення відмінностей у функціонуванні різного типу соціальних практик. Теоретико-методологічну цінність для моєї роботи мала і концепція З.Баумана [11;12], який підкреслює, що на зміну минулій ері «важкої сучасності» ми маємо рахуватися із прийдешнім – ерою свободи, гнучкості та невизначеності. Визначним дослідником сучасних реалій рахується У.Бек [17;18], чії праці були для мене особливо значущими з огляду на те, що підприємницька діяльність – це завжди зона ризикованих дій, а німецький соціолог описує усе наше сьогодення з позицій його підвищеної ризикованості.

Підприємець не може діяти поза стосунками довіри, відтак для мене багато важили роботи П. Штомпки [127], який досліджуючи процеси соціальних змін прагнув побудувати модель культури довіри, як вона виникає і як руйнується. Довіра як чеснота розглядається Ф.Фукуямою [118].

Вітчизняний дослідницький простір є також плідним щодо досліджень у царині феномену довіри, зокрема, варто підкреслити роботи вчених Інституту соціології НАН України, Є.Головахи, [84] зокрема. Ми рухаємося від соціології структур до соціології дії, але важливим є питання про інституційну спроможність такого генералізованого суб'єкта історичної дії як держава. Її взаємодія із представниками малого бізнесу може бути як конструктивною, так і деструктивною. Питання місця і ролі держави, яка сприяє розвитку досліджувалися Ч.Тіллі [Див.21], М.Маном [141], П.Кутуєвим [58], О.Якубіним [59].

Вивчаючи адаптаційні процеси у єдності емоційної та раціональної складової у поведінці особи я звертався до праць соціальних психологів[36; 88], а досліджуючи соціальні виміри адаптації – до напрацювань Е.Дюркгейма [41], М.Вебера [24], Р.Мертон[76].

Таким чином, для усебічного дослідження заявленої мною теми магістерської роботи, я звертався до напрацювань економістів, філософів, соціальних психологів, культурологів, що є виправданим з точки зору міждисциплінарного підходу, синергії концептуальних напрацювань інтелектуалів, чиї наукові розвідки присвячені висвітленню питань активної життєдіяльності людини ризиків – підприємця у сучасному світі ризиків.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження моєї магістерської дисертації виступають мобільністю сучасних підприємців – представників малого бізнесу, та їх здатністю до соціальної адаптації. Предметом, відповідно, виступають складові та зв'язки вищезазначеного процесу, що формують інтенції підприємців, з урахуванням чинників внутрішньої мотивації та зовнішніх соціальних факторів: у конкретиці – реформ в Українській державі та військових дій на Сході країни.

Мета мого магістерського дослідження полягала у тому, аби визначити мотивацію до змін, здатність до адаптації, що супроводжує і стає наслідком мобільності сучасного українського підприємця, а також те, як це корелює із трансформаційними процесами у соціальному оточенні особистості.

Відповідно, для досягнення цієї мети мені потрібно було виконати низку завдань: 1) **розглянути** риси підприємця як особистості і громадянина, показавши історичне зростання його суб'єктних якостей – активності, відповідальності, громадянської свідомості, що актуалізується в умовах військового конфлікту; 2) саме з огляду на контент п.1 я поставив перед собою наступне завдання: **дослідити** соціальний профіль підприємців, що приїхали до столиці зі Сходу України. Я свідомо зупинився на представниках малого бізнесу, обґрунтовуючи їх більшу динамічність, патріотичну налаштованість, прагнення до самовираження; 3) важливим завданням було **вивчення** сучасних конотацій, як смислового інтерпретаційного наповнення, поняття мобільності. Ми маємо справу із позасистемною мобільністю, **розкрити** визначальний характер її індивідуальної вимірності і стало моїм наступним завданням; 4) **довести** взаємообумовленість адаптації і мобільності у перетвореннях і розвитку життєвого шляху та культури діяльності сучасного підприємця; 5) **показати** як цифрова доба змінює характер праці, види зайнятості, переводячи ділову активність підприємців у віртуальний простір.

Новизна моєї роботи полягає перш за все у застосуванні міждисциплінарного підходу для дослідження сучасних характеристик мобільності представників малого бізнесу в Україні. Окрім економічних, філософських джерел я використовую у конкретиці соціологічного дискурсу поняття, запозичені, зокрема з психологічних дисциплін. Так, визначення локус-контролю [87] як опертя для мотивації діяльності особи (при зовнішньому характері – вона є більш залежною від обставин, при внутрішньому – покладається на сформовану у неї систему цінностей) виправдано застосовується при вивченні мобільності як явища, спричиненого зрушеннями у внутрішньо особистісних уявленнях людини про правильне - неправильне, корисне, тощо. Надається оригінальне самостійне бачення адаптації як процесу не простого, а особливого пристосування, коли ідентичність особистості зберігається за рахунок її розвитку. Так,

підприємець може залишатися собою лише у тому випадку, коли його особистісний капітал: знання, навички, уміння розвиваються у якості компетенцій, як здатностей впливу на об'єкти діяльності через функціонування капіталів культурного та соціального.

Вивчаючи динамічну складову підприємництва як особливого виду людської діяльності, я обґрунтував необхідність дослідження соціального самопочуття та формування адаптаційної складової культури підприємницької діяльності, оскільки саме підприємці складають найбільш активну частину населення, а їх прагнення до отримання прибутків зменшує тиск на необхідність знаходження коштів для соціальних виплат для неконкурентноздатних груп серед внутрішньо переміщених осіб, з одного боку, а з іншого – є своєрідним «пусковим механізмом» для підвищення і розвитку виробничої і фінансової сфери в усій країні.

У магістерській дисертації також наголошується необхідність розглядати діяльність держави, що сприяє розвитку, як найважливішого чинника, регулюючого мобільність активно налаштованих особистостей, особливо в умовах глобалізації та воєнних конфліктів.

Дослідження мотиваційних схем, та їх значення у мобільності представників малого бізнесу, а також вивчення соціологічних розвідок вітчизняних та закордонних учених, дало можливість зробити висновок про більший практичний патріотизм саме цієї групи населення, їх громадянську відповідальність.

Дана тематика має наукове і практичне значення і вимагає подальшого серйозного вивчення.

Теоретична цінність даного дослідження полягає у тому, що була окреслені креативність перспектив взаємопов'язаного розгляду адаптації і мобільності у соціальних практиках життєдіяльності сучасного підприємця. Спираючись на можливості, що їх надає міждисциплінарний підхід у вивченні поведінки особистості у соціумі, розвиваючи положення соціології як соціально-поведінкової дисципліни, я ввів до дослідницького дискурсу

поняття «локус-контролю». Запозичення цього терміну із понятійного апарату соціальної психології і практики гештальт-теорій видалося мені цілком релевантним, оскільки предметом мого вивчення була діалектика зовнішніх і внутрішніх чинників мотиваційного комплексу індивідуума у його пристосуванні. Відтак, моя робота є дотичною і до соціально-психологічної проблематики, і до питань економіки, бо йдеться про діяльність представників малого бізнесу, і до соціології праці, і до соціології культури, тощо.

Практична цінність даного дослідження полягає у тому, що можна буде вдосконалити: 1) методики вивчення представників малого бізнесу;

2) економічну та соціальну політику у сучасному українському суспільстві, щодо представників малого бізнесу, зокрема ;

3) результати проведеного глибинного інтерв'ю із підприємцями зі Сходу України дозволяють краще зрозуміти деструктивний вплив військових дій, що продовжуються у цьому регіоні, на соціальний, культурний і особистісний капітал, а відтак, створити рекомендації по протидії такому впливові.

Загальний опис роботи.

Магістерська дисертація складається із вступу, трьох розділів, де перший – містить три параграфи, а другий і третій – по два відповідно, і висновків, а також списку літератури і джерел, що додається.

У першому розділі ми продовжуємо аналізувати доробки соціологів, економістів, філософів та культурологів, як вітчизняних так і зарубіжних з метою створення власної дослідницької програми щодо вивчення мобільності сучасного підприємця. Аргументується доцільність вибору певних інтелектуальних течій, можливості релевантного застосування їх результатів у даному магістерському дослідженні. Так, окрема увага приділяється феноменологічній соціології у її конвенційному та структуралістському вимірах. Даються визначення поняттю «підприємець» та підприємницька діяльність, а також розглядається категорія адаптації..

Порівнюються переваги та недоліки міждисциплінарного підходу та доводиться доцільність його використання у вивченні процесів адаптації та мобільності сучасного підприємця як запорука його конструктивної участі у розбудові української держави. Окреслюється поняття адаптації у авторському баченні цього процесу.

У другому параграфі першого розділу розглядаються проблеми, що виникають внаслідок воєнних дій на Сході України, а саме – вимушене переміщення осіб і те, як це стосується представників підприємницької діяльності. Підкреслюється, що тільки держава, що сприяє розвитку, може стати на захист усіх своїх громадян, форматуючи свою допомогу як взаємовигідну співпрацю. Звідси, логічним стає представлення суб'єкту підприємницької діяльності як патріотичної особистості, причому я аргументую те, що така характеристика більше притаманна саме представнику малого бізнесу, якому складно виводити свої капітали за кордон

Другий розділ магістерського дослідження є практичним. У його першому параграфі наводяться причини, за якими вибір якісного метода соціологічного дослідження саме у форматі глибинного інтерв'ю є найбільш доцільним при вивченні сучасної форми соціальної мобільності. Другий параграф другого розділу містить опис-розшифровку записів самого інтерв'ю, надалі – пропонуються загальні висновки щодо проведеної роботи.

У третьому розділі магістерського дослідження розглядається вплив, що його чинить на підприємницьку діяльність доба цифрових інформаційних технологій. Мобільність сучасного підприємця включає у себе уміння само презентації та ділової суспільної взаємодії у віртуальному просторі. При цьому у першому параграфі третього розділу ми розглядаємо мобільність як мотиваційну динаміку особистості підприємця у соціокультурному середовищі нових інформаційно-технологічних можливостей, а другий параграф, відповідно, стосується соціології руху і мобільності як здатності використовувати нові види праці та відповідати на виклики само здійснення.

ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Теоретико-методологічні засади вивчення підприємницької діяльності: від феноменологічної соціології до неоструктуралізму. Креативний потенціал міждисциплінарного підходу.

Саме поняття «підприємець» ввели до наукового обігу такий відомий для нас Адам Сміт, і менш знані А. Монкретьєн, Р. Кантільйон, Ф. Кене, та інші. Як бачимо у історичному вимірі (17–18 ст.) - це часи формування модерну, успіхів науки і техніки, віри у всемогутність розуму і потрактування останнього як логічного раціонального мислення. Цим поняттям позначають людину, яка укладає угоду з владою щодо реалізації різних робіт та послуг [174]

Сутність економічного підгрунтя життєдіяльності суспільства, суперечливий характер підприємницької діяльності стає предметом розгляду у 19 сторіччі для К.Маркса, І. Г. фон Тьонена та інших. Вагомий внесок у наукове осягнення феномену підприємництва роблять М. Вебер, С. Булгаков, Й. Шумпетер, Д. Кларк, І. Кірцнер, Д. Кейнс, М. Кассон та ін. Якщо на початку 20 ст. підкреслюється значимість інноваційності як головної риси підприємництва, то у другій половині 20 ст. увага переноситься на специфічні особистісні якості підприємця (здатність реагувати на зміни економічної та суспільної ситуації, самостійність у виборі та прийнятті рішень, наявність управлінських якостей) та роль підприємництва як регулюючого механізму в економічному середовищі. Та коли б і як не досліджувалась діяльність підприємця, вона завжди пов'язувалась із поняттям ризику.

Мобільність також є і наслідком підвищення ризиків у довкіллі – економічному, культурному, політичному, соціальному і тут, вони виступають як зовнішній чинник переміщень: від переїздів з одного міста до іншого (горизонтальна, коли масштабність поселень спів ставна), із села до міста (вертикальна) до жахливого явища, посиленого катаклізмами ХХ

сторіччя – біженців. Проблеми вигнання не є виключно сучасною рисою суспільної практики. З релігійних причин вигнання гугенотів із Франції, євреїв (морисків) з іспанських територій – усі війни викликали примусове переміщення великих мас людей, і ніде (хоча релігійні та ідеологічні причини ніколи не існували окремішньо від економічного інтересу) це не призводило до економічного процвітання країни, що начебто позбулася зайвих людей. Навпаки, ми пересвідчуємося у історичному економічному успіхові американської нації, що змогла використати потенціал змішання, буквально – *melting pot*, країни іммігрантів Австралії та інших, що залучають до себе найбільш активну працездатну частину населення. У контексті мого дипломного дослідження я також маю підстави стверджувати, що наявність у Києві значної кількості приїжджих сприяє більш високому, у порівнянні з іншими містами України життєвому рівню (середня заробітна плата становить, наразі, приблизно 12 тис. гривень і більше, тоді як по країні ця цифра удвічі менша). Звичайно, це потребує управлінських рішень щодо навантаження на інфраструктуру, запобігання розповсюдженню хвороб та злочинності, тому логічно було звернутися до концепції держави, що сприяє розвитку [58; 59]. До того ж більшість громадян потребують соціальної артикуляції своїх інтересів та керівництва, як зазначе М.Манн [141] з боку згуртованої і більш свідомої меншості.

Можливість застосування феноменологічної методології для соціального пізнання заклав сам Гуссерль, оскільки розглядав свою теорію, як методологічну базу, придатну для будь-якої науки, він писав про феноменологію як про новий дескриптивний (описовий) метод на основі якого може бути створена універсальна філософія, що може забезпечити нас інструментом для систематичного перегляду всіх наук »[37, с.12.]. Необхідно зауважити, що вчений переглядав і розвивав свої погляди протягом усього життя, протидіючи скептицизму та релятивізму, які у ті часи, як і зараз перешкоджають розвитку наукового знання. Тому вважається корисною настанова Е.Гуссерля щодо визначення відмінності між

природною і феноменологічною настановами у сприйнятті. У світі повсякденності і здорового глузду панує переконаність у реальності того, що сприймаєш, змішані наукові знання і антинаукові забобони.

З урахуванням нюансів нашої історичної пам'яті, де підприємець (таке сприйняття найбільш розповсюджене) – це гендляр, спекулянт, чужа для селянського менталітету особа, а модернізація українського соціуму відбувалася у специфічно радянському форматі, без реальних інституціональних змін, тобто такий узвичаєний погляд на активно діючого індивідуума став змінюватися тільки за останніх років самостійної державності, досліднику соціологу необхідно «винести за дужки» упередження, аби, і тоді побачити той самий акт свідомості, який так хотів виявити Гуссерль.

Конвенційний, екзистенційний вимір феноменологічної соціології дозволяє нам зосередитися на питанні узгодження соціальних реальностей, що формуються у практиках і свідомості різних груп та особистостей. Це логічно пов'язане із прагматичною толерантністю підприємця. Основними напрямками його соціальної адаптації налаштованість на інновації, відтак, ми можемо говорити про прогресивні якості представника малого бізнесу.

Головним напрямком соціальної адаптації є підвищення рівня соціальної організації. І якщо підприємець до певної міри може бути соціальним конформістом, то вже відходу від дійсності, ескапізму він не може собі дозволити за визначенням. Його соціальна адаптація забезпечує підвищення рівня соціальної організації, ускладнення соціальної структури, соціальний розвиток. Соціологічний підхід трактує адаптацію як процес «входження» особистості в нові соціальні ролі, причому сутність даного процесу полягає в змістовному, творчому пристосуванні індивіда до умов його життєдіяльності.

Найважливішими рисами соціальної адаптації є її цілісність, безперервність, динамічність, відносна стійкість. Соціальну адаптацію визначають відразу все комплексні чинники, виділення одного або кількох

комплексів, без урахування інших, неприпустимо. Виділення видів адаптації (соціально-психологічна, професійна, психофізіологічна) досить умовно. Соціальна адаптація здійснюється одночасно на всіх рівнях, вона є завжди, різними є лише її значення і тенденції. Т. Шибутані [130] висловлював думку про те, що адаптація - є сукупністю пристосувальних реакцій, в основі яких лежить активне освоєння середовища, його зміна і створення необхідних умов для успішної діяльності.

Безперервне внутрішнє прагнення людини до розвитку, яке особливо притаманне налаштованим на самостійну діяльність особистостям, завдяки яким змінюється соціальне середовище, обумовлює і адаптаційні процеси, і мобільність індивідуумів та груп. Зміст соціальної адаптації розкривається у теоріях і позитивістського штибу, і у концепціях соціальної рівноваги. Сутність адаптаційних процесів можна вивчати і завдяки здобуткам розуміючої соціології, і з позицій теорії аномії. При усіх суперечностях у інших положеннях вищезазначених наукових розвідок у питаннях соціальної адаптації вони доповнюють одна одну. Так, Е. Дюркгейм розкриває соціальну детермінацію людини через вісь «норма - патологія», де кожна людина займає певне місце. Носії норми підтримуються суспільством, носії патології відкидаються. Але «нормальність» людини навіть за тих часів визнавалася релятивним поняттям. Що є нормою характеризує, перш за все саме суспільство. Постструктуралісти б висловилися з цього приводу про переваги Того, хто позначає, перед тим, що він намагається описати. «Нормальність» суспільства, з точки зору Е. Дюркгейма, забезпечується жорстким регулюванням поведінки людини на основі існуючих норм. Для того щоб суспільство було здоровим, сильним і стійким, воно повинно бути нетерпимим до будь-яких спроб окремих індивідів ігнорувати норми. Руйнування нормативної організації веде до того, що товариство позбавляється самого дієвого способу контролю над людьми, відтак, приходить до аномії. Якщо за точку відліку взяти інтереси (або потреби) суспільства (в нашій інтерпретації це називається соціоцентричний підхід),

то людина, що відповідає нормам, буде мати високий рівень адаптації, але в умовах суспільних трансформацій та гібридних впливів і асиметричних відповідей, високий рівень адаптації буде реалізовувати себе через позитивні відхилення від норми. Їх позитивність – у конструктивному характері творчої деструкції, важливість якої зазначав Й.Шумпетер, досліджуючи капіталістичне суспільство, соціалізм та демократію [123]. Заняття трудовою діяльністю - соціальна норма, відмова від праці - соціальна патологія. Як бачимо, сучасний дауншифтинг, ідеологія *slow life* аж ніяк не вписуються до цих форматів. Тому-то інтелектуальна течія, що набула розповсюдження у останню третину XX сторіччя у найбільш економічно дієздатних країнах (Сполучені Штати, Західна Європа) під назвою пост (або – нео-, коли йдеться про Німеччину) структуралізм, визнає існування та значення структур, але підкреслює їх децентралізований характер і те, що «головне в структурі — те, що виводить за її межі». За Дюркгеймом, норма є не формальним, а реально існуючим поняттям. Але і він завважує різницю між суспільно значущим і цінним для індивідууму, хоча і не пише про це прямо. Для нього норма є нормою тільки в тому випадку, якщо вона асоційована з моральними засадами поведінки людини, яка виявляється на рівні окремого індивіда у вигляді боргу, внутрішнього почуття обов'язку та відповідності своєї поведінки певним суспільним цінностям. Соціальна адаптація за термінологією Е. Дюркгейма - це засвоєння індивідом соціальних норм, їх інтеріоризація. Адаптація індивіда і адаптація суспільства якісно і кількісно єдиний процес, а терміни «адаптація» і «соціалізація» - синоніми. Однак нормативна модель суспільства далеко не ідеальна. Позитивістська концепція представляється необхідною, але не достатньою методологічною підставою для розкриття теорії соціальної адаптації. Обмеженість позитивізму була успішно подолана М. Вебером. Він не заперечував проти соціальної детермінації поведінки людини, а просто розглядав її у контексті своєї концепції раціональності [24]. В основі діяльності людини лежить суб'єктивне спонування, а призначенням його конкретних дій є досягнення

мети. Кількість можливих способів цього велике. У переважній більшості випадків дії виконуються «соціально орієнтованим способом», тобто в рамках розкритих Е. Дюркгеймом соціальних норм.

Нормативне поведінка людини М. Вебер пояснював її високим рівнем раціональності, коли досягнення мети гарантується існуванням тих же самих соціальних норм при відомому заздалегідь рівні витрат. Однак так відбувається не завжди. Людина намагається «раціоналізувати» свою діяльність, знизити власні витрати в порівнянні з суспільно прийнятими і отримати таким чином певні переваги. Якщо це вдається, «патологічний» образ дій може залучити і інших людей і з часом стати нормою. Разом з тим М. Вебер вказував на можливість одночасного існування кількох взаємосуперечливих норм [24]. Подібний підхід показує роль індивіда у формуванні норм на основі значущості норм у формуванні індивіда. Таким чином, найбільш адаптованою є людина «раціональна», а не «нормативна», хоча «нормативна» людина є досить «раціональною». Ми вважаємо, що саме у підприємницькій діяльності знімається формально-логічне протиріччя між цими двома вимірами особистісної суб'єктивності. М. Вебер вказує на первинність людини (хоча і відносно) і вторинність соціуму, що дуже важливо для розуміння соціальної адаптації.

Структуралізм Т. Парсонса (який Н.Соболева [106] та Р.Бхасакр [13] також відносять до об'єктивістського формату феноменологічної соціології, при тому що перша авторка досліджує особливості індивідуальних взаємодій та зв'язків: особа у суспільстві і соціалізована особистість як підґрунтя розгортання суб'єктивної реальності, а другий – сфери суспільного смислотворення, та обидва підходи, як на мене, є такими, що доповнюють один одного) розглядає соціальну адаптацію через концепцію «врівноваженого суспільства». Остання формується балансом між потребами індивіда і соціальним середовищем, що відбувається через процес засвоєння людиною найважливіших соціальних норм, домінуючих в даному середовищі. За умови врівноваженості - суспільство буде відзначатися

стабільністю, а неможливість вдовольнити свої потреби (якщо ми розглядаємо соціальний формат, то логічно говорити, як на мене, про інтереси) веде до соціального конфлікту. Тому найважливіше завдання суспільства - прагнення до цієї рівноваги, хоча, на думку Т. Парсонса, досягти абсолютної рівноваги неможливо. І потреби індивіда, і соціальні норми - величини динамічні, їх збіг може статися тільки випадково і на короткий проміжок часу. Т. Парсонс використовував терміни «адаптація» і «соціальне середовище», відзначаючи, що людина щоразу взаємодіє не з суспільством в цілому, а з невеликою його частиною. Т. Парсонс розробив функціональну систему вимірювання взаємодії індивідів і соціального середовища в руслі соціоцентричного підходу, вивчаючи структуру соціальної дії [86]. При цьому адаптацію він пояснював як баланс взаємних очікувань індивіда і соціального середовища.

Однак в суспільстві немає єдності і спокою. Соціальна структура внутрішньо суперечлива і динамічна, вона зазнає постійних трансформацій навіть в періоди відносної соціальної стабільності. Вивченню суспільства в умовах протиріч і конфліктів присвятив свою теорію аномії Р. Мертон. Якщо у Е.Дюркгейма під аномією розумілося відсутність норм, то, по Р. Мертону, - це дисбаланс у структурі самої нормативної системи суспільства. Це і відсутність норм, і множинність їх форм, та неясність істоти самої норми. Типова ситуація, коли загальнокультурні норми не збігаються і навіть вступають в протиріччя з інституційними нормами. Людина потрапляє в умови невизначеності, непередбачуваності; усталені способи поведінки вже не обумовлюють досягнення мети. В результаті породжуються соціально-рольові, статусні, ціннісні конфлікти. Все це, природно, відбивається на соціальній адаптації. Р.Мертон не тільки говорив про соціальну та індивідуальну адаптацію, класифікував її, але найголовніше - відзначав надзвичайно важливий момент: соціальна адаптація не обов'язково передбачає засвоєння людиною соціальних норм.

Ми усі, і країни Центру, і напів- периферії та периферії «перебуваємо у критичній точці історії, коли наша культура може зруйнувати саму суть того, що означає бути людиною», як пише про це Велз Спенсер [108], і тому є безумовним викликом для осіб діючих, мислячих, ризикуючи і таких, що спираються на стратегії довгострокового інвестування (а, відтак, приймають концепцію стабільного розвитку, навіть коли не знають про неї). Такі підприємці і країни, що поціновують і спрямовують активність останніх, мають надію на плідне майбуття, проти тих країн, де підприємець змушений хитрувати, аби вижити, і йти до влади, аби збагатитися чи (і) захистити свій бізнес.

Досліджуючи підприємницьку діяльність як чинник і, водночас, наслідок політичних змін у різних сферах практичної життєдіяльності будь-якого суспільства, вважаю логічним зазначити, що культура у сучасному розумінні є не стільки окремішньою сферою суспільного виробництва, його надбудовою, якщо користуватися марксистським підходом, матеріальним розумінням історичного процесу, теорією суспільно-економічних формацій, зокрема. Не відкидаючи історичну креативність такого підходу, я у своїй роботі спираюсь, зокрема на візію культури як сутнісної характеристики соціального на загал. Це суголосно положенням культур-соціологічного теоретизування, засновником якого визнаний Дж Александер [1], що підкреслював особливість самого культурного простору не просто як сукупності різних сфер духовної діяльності та форм суспільної свідомості, а наголошував, що і наука, і мистецтво (музика, архітектура, живопис) є вписаними у нові соціальні механізми функціонування.

Маємо зазначити креативність холістичного підходу до розгляду самого феномену культури як цілісності. На мою думку усе, що створено у світі людей, як особливого біологічного виду, чию сутність визначає соціальне у широкому розумінні цього слова: світ символів та обміну через них та завдяки ним, семантична їх вимірність, зокрема; історичний характер стратифікаційних цінностей, потяг до трансцендентного, тощо,- усе це

входить до поняття культура, бо тут природним, як визначально притаманним людині, виступає саме штучне, створене нею як часткою людства. І навчальні заклади, і культурні центри – усі комплекси виробництва та розповсюдження інформаційного контенту виступають частиною підприємницької діяльності, то хіба ж не її носії окреслюють для суспільства нові цивілізаційні горизонти, активно формуючи їх. У цьому відношенні особи, що переїхали до Києва у зв'язку із воєнними діями на Сході країни, мають різноманітний досвід виживання, активну життєву позицію, тож їх діяльність – сприяє творенню свободи соціальної та національної, розсуває горизонти культурно-політичної орієнтації, створює нові «соціальні світи», як описує їх М.В.Попович [85,С.71-87], який підкреслює важливість історичного культурного бачення формування та розвитку соціальних відносин, де реалізм і суб'єктивізм перебувають у стані діалектичної взаємодії, формуючи нові ландшафти і у економічних, і у культурно-політичних практиках сучасного українського суспільства.

Технічна цивілізація сьогодення не тільки не відмінняє, але, і обумовлює, появу нових вимог до дослідження внутрішнього світу індивідуальності. Про це свідчить низка емпіричних фактів та їх концептуалізація у теоретичних розвідках вчених – особливо, представників соціогуманітарного дискурсу і, соціологів, що завдяки поєднанню якісних та кількісних дослідницьких методик, мають компетенції щодо глибшого дослідження поведінки людей у суспільстві. Соціологи, що вивчають принципи суспільної взаємодії та поведінку особи, динаміку змін її мотивації щодо структур та інституцій, що якраз і існують через діяльність індивідуумів: не можуть залишити поза увагою ті способи взаємовпливів соціальних механізмів і історичної самосвідомості, які стають чинниками вибору людиною певних поведінкових опцій. Нові соціально-політичні реалії усе тісніше взаємодіють та залежать від культури повсякденного життя, тому адаптацію логічно розглядати як такий розвиток особистості, при якому її ідентичність набуває глибшої змістовності, розширюються обрії свободи як

усвідомлення різниці між контрольованою сферою соціальної діяльності та тією, що на даному етапі перебуває поза межами контролю. Зростання і піднесення потреб особистості, орієнтація на пост матеріальні цінності [145], як і здатність пережити надзвичайні ситуації з гідністю та креативом – створюючи та впроваджуючи алгоритми конструктивних щодо стабільного розвитку дій, о - підвищення рівня організації, культури – ось що виступає як сутність адаптації людини, у якій і буде знаходити своє вираження її мобільність.

Вивчаючи процеси адаптації серед підприємців, що були змушені внаслідок воєнних дій на Сході України переїздити до інших міст, я спирався на методологію ідеальних типів, розроблену М.Вебером. Саме завдяки цьому теоретико-методологічному конструкту ми отримуємо змогу, через порівняння та опис, отримати більш змістовне бачення соціальних реалій, дізнатися про контексти виникнення та, відповідно, спрогнозувати перспективи змін, тих чи інших історичних феноменів. Систематизація емпіричного матеріалу досягається через вимушене спрощення, але вказує на напрямок подальшого вивчення предмету дослідження, розкриває причинно-наслідкові зв'язки як між його окремими сторонами та аспектами, так і між різними етапами у розгортанні самого явища. Так, постать сучасного українського підприємця є неоднозначною у трактуваннях і його економічних занять, і політичних орієнтацій, і культурних надбань та звичок. Але саме у кризові моменти соціальних змін, а вимушена міграція безумовно пов'язана із кризою, можна краще дослідити позитивні риси підприємця як людини, що не боїться ризикувати та брати відповідальність на себе.

Типологія соціальної дії, розробку якої започаткував М.Вебер, є актуальною для вивчення активності сучасних підприємців, показуючи конструктивні можливості та креативний потенціал їх діяльності. Логічно, що у нагоді стають пізнавальні алгоритми класика соціології, філософії, видатного історика, що мав низку значущих праць з економічної, релігійно-історичної тематики, справжнього вченого - енциклопедиста Макса

Вебера, який до того ж не відкидав філософську спадщину К.Маркса, а прагнув до творчого доповнення і переробки останньої. Для Вебера головною ідеєю є те, що соціології варто вивчати ті значення, ту цінність, яку люди приписують своїм діям. Для цього він і вводить термін *Verstehen* – розуміння, який набуває у соціологічній методології М.Вебера особливе значення, і на потенціал якого я і спирався під час проведення глибинного інтерв'ювання, як важливого методу у конкретних соціологічних дослідженнях.

Раціональний капіталізм, згідно думки класика німецької соціології, не може бути руйнівним, через необмеженість власної жадібності – поведінкових інтенцій, притаманних усім виробникам та споживачам. Отримання прибутку у суспільстві раціонального капіталізму пов'язане із професійними потребами та компетенціями індивідуума, системою суспільних цінностей, що набули якостей дороговказу для особистісної активності, де збалансованість та соціальність є якостями поступу. Саме такого капіталізму, і таких капіталістів потребує, як на мене, сучасна Україна. Сучасне людство живе у світі, де зв'язки стають не тільки глобальними, але і усе більш хаотичними, а ризики, що є невід'ємною складовою історичного розвитку, як вважає У.Бек [18], набирають такого обсягу та значення, що ставлять під загрозу сам цей розвиток. Пошуки виходу із такої ситуації пов'язані із інноваціями та креативністю – рисами, що притаманні підприємцю як людині дії більшою мірою, аніж іншим.

Якщо можна говорити про дослідницьку програму моєї магістерської праці, то ядром її (згідно із теорією І.Лакатоса [78] буде припущення про принципову мобільність такого прошарку населення, як підприємці, а також залежність цієї мобільності як від характеристик державного управління у країні переважної локації підприємця, так і від його особистісних якостей.

У якості допоміжних концепцій та гіпотез я висуваю наступні положення: 1) соціальне оточення, дотичне до гібридної війни та таке, що не мало історичного досвіду попередньої державності і стабільних проміжків

часу для набуття відповідних форм соціальної поведінки, є особливим викликом для будь-якого підприємця, чия мотивація до переміщень буде зазнавати впливу зовнішніх трансформацій і, відтак, набувати неklasичних форматів раціональності та особливих характеристик мобільності; 2) пристосування і адаптація є не тотожними поняттями і стратегіями, їх принципова різниця виокремлюється під час системних криз суспільного життя, виступаючи у якості як конструктивних так і деструктивних можливостей соціальних змін, причому відповідальність держави, перш за все (її управлінських ланок) полягає у оперативному визначенні стратегічних пріоритетів, і політичному захисті прав, можливостей діяти для власних підприємців – підмурку й сутності середнього класу. Адже без останнього не варто артикулювати ідею громадянського суспільства, без якого, у свою чергу, держава доби модернізацій не має перспективи поступу.

Комунікація становить сутність сучасного суспільства послуг, а вона, у свою чергу, базується на здатності особистості до адаптації у широкому розумінні цього слова. Ці процеси є суголосними феномену мобільності, як всеохоплюючій рухливості переміщень, причому не обов'язково, за сучасних умов, фізичних чи географічних.

Відомий британський соціолог Джон Уррі (John Urry), що пішов з життя у 2016 році, досліджуючи мобільність сучасних суспільств та їх окремих структурних одиниць, робить наголос на процесах переміщення, рухливості як особливому феномені, який зазнав суттєвих змін внаслідок глобалізації. Сама ідея «мобільного повороту» (mobility turn), видалася мені не просто цікавою, але і плідною, щодо моїх пошуків адекватної для вирішення поставлених завдань дослідницької методології. Разом із тим, предмет мого вивчення більше пов'язаний із внутрішньо особистісними чинниками мобільності у її класичному розумінні, що походить від П.Сорокіна [100; 101], і розкриває цей процес як соціальний рух індивідууму у суспільних структурах та організаціях. Це не заперечує важливості суто просторових, територіальних переміщень, але навіть «мобільність почуттів»,

про яку пише Уррі, не обов'язково, як на мене, пов'язана із подорожами чи зміною місця перебування. Звичайно, ідея «динамізувати» аналітику поза просторових соціальних структур, спираючись на ідею пост-дисциплінарного вивчення соціологічних реалій, є плідним щодо методології сучасного наукового пошуку, адже взаємодія людей, структур, інституцій, наразі, набуває усе більше характеристик складних систем, що здатні до самоорганізації. Ми, звичайно, поціновуємо ідею Дж. Уррі [113] щодо мобільного повороту у сучасній соціальній практиці, адже *mobility turn* є методологічною знахідкою для нового способу бачення і потрактування економічних, соціальних та політичних відносин.

Цей поворот має вплив на усі соціальні науки, надаючи нового імпульсу для вивчення суспільства вже не як зафіксованого навіки структурного утворення, поза динамікою соціального простору та часу. Ті впливи, що мають на нього періодичні додатки та втручання «*cultural studies*», гендерних досліджень, етносоціології, тощо, не відмінюють соціологічного статусу досліджень, а ще раз виводять вчених на необхідність міждисциплінарного та синергетичного вивчення складних явищ та систем.

Аналізуючи переваги системності у розкритті класифікації сучасних наукових підходів, Енциклопедія практичної психології дає наступне визначення самого поняття «підхід»: це «сукупність способів і прийомів вивчення об'єкта, його структурних, функціональних особливостей, властивостей, а також взаємодій з навколишнім світом.

Поява нових підходів зумовлена, перш за все, метою досліджень. В науці немає обмежень на кількість підходів. Головне щоб вони відповідали існуючому науковому світогляду. Тому підходи з'являються, удосконалюються і старіють і зникають разом з розвитком науки, наукового світогляду, обумовлюючи успіх або невдачу вирішення конкретних проблем. Якщо в якості критерію класифікації наукових підходів вибрати ступінь повноти пізнання навколишнього світу, то всі підходи можна звести до чотирьох основних видів: дисциплінарний підхід, міждисциплінарний підхід,

мультидисциплінарний (полідисциплінарний), трансдисциплінарний підхід і системний підхід» [147]. Як на мою думку, вони мають тільки умовне розмежування у конкретних випадках дослідницької практики, доповнюючи одне одного, якщо ми прагнемо у інтерпретаціях конкретних соціологічних досліджень досягти «золотої середини», яка, і виявляється не просто естетично гармонійною, але і практично найбільш вірогіднісною, а у етичному плані – задовольняє конфліктуючі сторони систематикою консенсусної культури.

Найбільш загальним видом, що використовується у практиці наукових досліджень є трансдисциплінарність-1. Цей вид трансдисциплінарності ґрунтується на зусиллях формальної взаємозв'язку розумінь окремих дисциплін. Він забезпечує формування логічних мета-рамок, за допомогою яких їх знання можуть бути інтегровані на більш високому рівні абстракції, ніж це відбувається в міждисциплінарності. Трансдисциплінарність-1 часто використовується при роботі різних експертних систем, та експертних груп. Трансдисциплінарність-2 має більш тісний внутрішній зв'язок з особистим досвідом дослідника, включаючи медитацію. Трансдисциплінарність-2 і трансдисциплінарність-1 контрастують з двома іншими видами трансдисциплінарності. Так, наприклад, ілюстративне використання метафори і образної мови може розглядатися як вихідна форма трансдисциплінарності (трансдисциплінарність-0). В цьому її відмінність від іншого виду трансдисциплінарності (трансдисциплінарність-3), пов'язаної з використанням генеральних метафор, що мають фундаментальне пізнавальне значення.

Згідно з результатами дослідження бельгійського вченого Е. Джаджа у сучасній науці існує чотири види трансдисциплінарності.[150] Не зупиняючись у подробицях на їх описі, вважаю за потрібне окреслити ті концептуальні засади, що слугували мені у магістерському дослідженні. А саме – вивчаючи особливості мотивації підприємців, які переїхали до Києва зі Сходу нашої країни, визначаючись із факторами трудової та соціально

мобільності, логічно було враховувати те, як внутрішній досвід респондента може бути інтегрований на більш високому рівні абстрагування, ніж той, що надається безпосередньо соціологічною інтерпретацією.

Багатогранність змісту корелює із багатогранністю форми. А такі поняття, як «істина» (Truth) і «правда» (Reality) у трансдисциплінарному системному підході мають суто прагматичне значення. Якщо «істина - це те, як має бути насправді», то у її пошуках слід рахуватися з тим, щоб єдиний функціональний ансамбль (ЄФА), в процесі перетворення свого загального стану, зберігав єдність і повністю розкривав своє багатогранне зміст. Таке загальне стан ЄФА називається істинним. Людина, як носій і втілювач цивілізаційних якостей має рухатися шляхом незворотних змін, де кількісні та якісні надбання у діалектичній суперечливості їх переходів, будуть мотивувати суб'єкта діяльності до переходу у більш досконалу соціальну позицію.

Основу рушійних сил переходу людини з однієї позиції до іншої у соціумі виступають не стільки прийняті у суспільстві норми та ідеали, скільки те, який саме зміст був розкодований особистістю у форматі індивідуальних цінностей. Якщо мати на увазі трудову мобільність агента практичних взаємодій, то, як показали дослідження, людина із підприємницькими інтенціями рідко притримується вигід вже отриманої освіти у фаховому відношенні. Усі опитувані мною респонденти отримали вищу освіту і ніхто про це не жалкує. Та водночас, вони не сприймають дипломи як жорсткі приписи щодо подальшої життєдіяльності. Люди вдячні викладачам вищих навчальних закладів за спонукання до пізнання, за те, що ми часто позначаємо як «загальний культурний рівень», background, і що слугує опертям у критичні ситуації розвитку – чи то бізнесу, чи то його господаря, що, насправді, є тісно пов'язаним.

Соціологія як наукова дисципліна знаходиться у процесах постійного розвитку та оновлення свого категоріального апарату і може запозичувати методи дослідження з інших дисциплін при роботі своїх експертних груп та

обчислюванні даних конкретних кількісних соціологічних досліджень без втрати свого положення як ведучої форми пізнання. Використання мною у роботі метода поглибленого інтерв'ю як якісного метода соціологічного дослідження, передбачало опертя на комунікаційні компетенції мене як інтерв'юєра, на мою психологічну культуру. Тому логічним було запозичення деяких термінів та підходів з соціальної психології, так, наприклад, поняття «локус-контролю» дозволило мені зосередитися на внутрішніх почуттях представників малого бізнесу, які можуть вирости у масштабних підприємців. Та якщо ми навіть не будемо розглядати висхідну мобільність як мобільність капіталу, а будемо дивитися на це ширше і по-новому: соціальність висхідного шляху формує соціальна відповідальність підприємця, наскільки у його мобільності представлені цінності його країни, його власні, як громадянина.

Чи є адаптаційна складова частиною культури сучасних найбагатших людей України? Ми схильні ствердно відповісти на це запитання. Та ця відповідь потребує подальшого розкриття. Якщо ми подивимося на тих, хто на поточний період (25 жовтня 2018 року видання «Новое время») хто входить до ведучих представників великого бізнесу, то побачимо, що зростання їх капіталів напряду пов'язане з їх умінням пристосовуватися, або – відповідати на історичні виклики. Та більш виваженим і менш двозначним це визначення є щодо представників малого підприємництва, що і буде доведено надалі.

1.2 Вимушене переміщення осіб і держава, що сприяє розвитку

Влада і бізнес повинні бути розділені і мати опертя, як і кожний громадянин, у правовому полі суспільної практики. Саме ця логіка мого дослідження приводить до головної думки про те, що лише держава, що сприяє розвитку, здатна використовувати творчий потенціал підприємця, формуючи соціальний простір, де здатність до адаптації буде корелювати із прагненням до перетворень. Поняття «держави, що сприяє розвитку» було

запропоноване «одним з провідних дослідників соціальних змін з точки зору системного підходу», як зазначає П.Кутуєв [60;С.18] Ч.Джонсоном, який написав про важливу роль, яку міністерство зовнішньої торгівлі та промисловості Японії відіграло в економічних успіхах цієї країни. Але усе далеко не безхмарно та одновимірно – це переконливо доводять подальші наукові розмисли відомого соціолога, нашого сучасника та співвітчизника. Адже «успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти його зупиняти у разі потреби... Досвід спізнілого розвитку яскраво засвідчив, що ефективні результати приносило сполучення державного втручання з використанням ринкових механізмів. [60;С.21.] Автономія держави, підкреслює автор [60;С.26] справджується не лише у виборі певних стратегій накопичення капіталу, а і у державній політиці по розподілу та перерозподілу економічних ресурсів.

Держава може і повинна, як на мене, захищати своїх виробників, заохочувати вітчизняних підприємців через стабільну і зрозумілу фіскальну політику, систему преференцій у інвестуванні, тощо. Держава у нашому повсякденні – це чиновництво. Україна потребує раціонального бюрократичного керівництва. Для того, аби підприємець не хитрував, і, навіть працюючи за кордоном, вкладав кошти у національні проекти, необхідно, щоб умови формування його ідентичності відзначалися стабільністю, соціальним захистом – увагою з боку держави. Я маю на увазі, перш за все, представників малого та середнього бізнесу, тих людей, на яких ми покладаємо надії у створенні потужного середнього класу, без якого неможливо сформувати громадянське суспільство.

Держава, що сприяє розвитку, сама є зацікавленою, з точки зору історичних перспектив та стратегічних вигод стабільного поступу, зацікавленою у системі обмежень та противаг, постійному відслідковуванні обсягу допомоги, адресності й аргументованості, та перегляді меж відповідальності суб'єктів суспільної взаємодії. «Тонке поєднання незалежності і кооперації» , - пише П.Кутуєв, розглядаючи «закорінену

автономію держави» (embedded state autonomy), як називає це явище П.Еванс,- забезпечує надходження необхідної інформації менеджерам держави та гарантує співпрацю. [60;С.28] .

Ділова еліта, інтелектуали-науковці, різнопосадові управлінці; ті хто приймає рішення і ті, хто впроваджує їх у конкретні практики, - усі вони повинні знаходитися у постійному процесі перемов, мобілізації зусиль щодо критичності та самокритичності. Таку атмосферу Форуму може і повинна забезпечити держава, відповідно до демократичних цінностей. В умовах «гіпертурбулентного» світу, гібридних воєн та реформ, держава не може усунутися від вирішення проблем відтворення власного людського ресурсу, від опори та заохочення найбільш активної та відповідальної його частини – підприємців. Неоліберальні настанови не спрацьовують не тільки і не стільки через «колективістську» ментальність жителів України, а тому, що вони вже довели свою неспроможність допомоги реальної, структурної, стратегічно виваженої для країн, що через некомпетентність власного керівництва, через неузгодженість дій різних суб'єктів соціальної практики, опинилися у скруті. Яскравий приклад «допомоги» Греції навів Е.Туссен. Якщо ми хочемо для себе не загрози дефолту, а більш райдужних перспектив, то варто придивитися уважніше до людей, що згодні іти на ризик, заради прибутку. І тут я хочу підкреслити свою думку щодо необхідності різнопланового і, можливо, навіть парадоксального бачення прибутковості.

Соціальний капітал функціонує у зоні довіри і складає головну цінність країни, особливо під час трансформацій. Можна виявляти підприємницькі якості як організаційні та логістичні, комунікативні компетенції на будь-якій посаді, отримуючи прибуток у пост матеріальному вимірі. Почуття соціальної спроможності, глибоке моральне задоволення від того, що дієш правильно і відповідно – саме вони виступають головними чинниками здоров'я і психічного, і фізичного, а, відтак уможлиблюють владу над будь-якими статками.

Підприємець, це людина, яка, перш за все, згодна взяти на себе тягар розпоряджатися, бо саме у цьому, а не у примусі – сутність влади. Підприємець має справу як із власними ресурсами як особи і особистості, так і з тими, що передали йому інші. Людство не знає практичних прикладів, коли б свобода, рівність і братерство існували поруч не на гаслах у якості мрій та дороговказів, не у ідеаційному, тобто окресленому відповідно до наших побажань просторі, а у нормативності, практичних реаліях повсякденного життя. Підприємець знаходиться у постійному русі щодо соціальних структур і функціональних навантажень у ієрархічному, за визначенням, суспільстві, де історичні, організаційні та меритократичні розколи (останні, як пов'язані із особистими якостями, буквально «заслугами» є, на мою думку – найважливішими); отже, ці поділи як розколи, що їх описує у своїй концепції соціальних класів О.Куценко, «розводить» по різні боки сильно ресурсні позиції: капітал, організаційний контроль та експертні знання і уміння; та слабо ресурсні позиції: наймана праця, підлеглість, неконкурентні знання та уміння. [63;С. 8] С.8

Така дослідницька модель, запропонована О.Куценко також стала важливою частиною моєї теоретико-методологічної логіки аналізу соціальних якостей сучасного підприємця. Особливо значущим для розгортання дослідницької програми даної магістерської роботи було зауваження авторки, підкріплені вимірюваннями та аналізом емпіричних даних, щодо вищої політичної конвенціональної активності управлінців - а саме так я розглядаю клас підприємців. Таким чином, політична активність підприємця слугуватиме не тільки захисту його бізнесу (бізнесових інтересів), а захисту права людини на ведення власної справи, тобто інтересів громадянських і державотворчих.

Такий підвищений прояв активності, пише О.Куценко, є природним (функціональним) і, до того ж, мобілізованість управлінців буде вищою у постсоціалістичних країнах, у порівнянні з країнами «історичного капіталізму», оскільки для збереження своїх ресурсів впливу в

постсоціалістичному ринковому суспільстві й одержання ренти їм недостатньо використовувати легально-функціональні механізми контролю над ресурсами; форми політичної мобілізації дозволяють ефективніше захищати і «огорожувати» класові позиції [63; С.14].

Попри історичні втрати, що мусимо обернути на вигоди і надбання, маємо завдання рахуватися з сучасними для усього людства просторово-часовими координатами розвитку, глобалізацією та глокалізацією, як процесами, що визначають формати й обрії сьогоденного існування окремих країн та суб'єктів їх підприємницької діяльності. «Дискурс ефективності і конкурентноспроможності сучасного суспільства,- зазначає Ю.Савельєв [107;С.62], логічно корелює із темпоральними теоріями інноваційності та спрямування до змін. Оскільки два найважливіших методологічних підходи – глобальний політичний еволюціонізм та неоінституціоналізм є предметом усебічного наукового вивчення О.Л.Якубіна, і дозволяють відслідковувати позадержавні соціальні зміни, то до методологічного підґрунтя магістерської роботи я також рахую розмисли цього політолога, соціолога і філософа, що представляє темпоральну політологію в українській науковій спільноті. Інституціональні концепції лауреата Нобелівської премії у галузі економіки Д.Норта, є релевантними, як переконливо доводить це Якубін [60;С.150] і до соціальних феноменів суспільного життя. Я ж, у свою чергу, прагнув довести що саме зміни становлять сутність підприємницької діяльності і можуть слугувати інтересам держави, яка сприяє розвитку. Зміни у стосунках агентів, зміни угод та у самих правилах та угодах – ось на що ми звертаємо увагу при вивченні суспільства як сукупності домовленостей, що складаються історично і надалі підтримуються традиціями і переглядаються революціями. Трансформаційні процеси передбачають готовність влади до конструктивних перемов із суб'єктами економічної діяльності різного рівня. Я не випадково обрав предметом свого дослідницького інтересу представників саме малого бізнесу. Це люди, які покладаються на власні сили, готові важко працювати і не тільки заради прибутків, але для свободи

самовиявлення. Вони мужні, і готові, як громадяни відстоювати інтереси бізнесові як цінності демократичні – тому вони є зацікавленими у мирному розвитку країни, її економічному та політичному розквіті, і будуть протистояти усьому та усім, що стане на перешкоді цим процесам. Не технократи чи системні ліберали, не націонал-соціалісти забезпечать реальний плюралізм думок і креативний простір перемов – саме підприємець, що перетворює ворогів на покупців, стає провідником демократичних цінностей у державі, яка є сильною саме через їх підтримку, а не маніпуляції, чи примус, щодо своїх громадян.

На зміну ідеології панування держави прийшли ідеї лібералізму, зі сподіваннями на те, що пошуки індивідуумом своєї вигоди стануть гарантом суспільної згоди. Та історична практика показала неспроможність і тієї і іншої ідеології. Те, що політичні інституції визначають можливості ефективного розвитку економічних структур підкреслюють, наприклад Дарон Аджемоглу і Джеймс Робінсон [2]. І, якщо не звернути увагу на те, що саме у межах консенсусу соціальних груп держава постає як раціональний актор, що розподіляє ресурси, виступаючи центром відповідальності у прийнятті рішень, що є важливими для усієї країни, пише А.Багінський [21], розвиваючи елітистські ідеї Майкла Мана [141] щодо сутності модерної держави, відтак, нехтуючи цими концептами ми не зможемо мати ефективну соціальну, економічну політику щодо жодної з груп населення, підприємців включно.

Тільки на перший погляд ліберальні цінності індивідуального розвитку відповідають інтересам сучасного підприємця. Неолібералізм є формою капіталізму, де систематично віддається перевага інтересам політичним, над економічними імперативами, пише Д.Гребер [39; С.119] Олігархи не є гарантами стабільного розвитку країни, адже їх капітал веде їх до перемов із транснаціональними корпораціями, вони, на відміну від представників малого бізнесу, можуть вивести і виводять свої прибутки в офшори. Знову ж таки, на відміну від представників малого бізнесу, що підтримують нашу

армію, допомагаючи ВСУ і як волонтери, олігархи прагнуть створити власні військові угруповання. Я не ставив у своїй роботі за мету досліджувати зазначену опозицію. Мене цікавило якими рисами можна охарактеризувати мого співвітчизника – підприємця, людину у чиє мирне життя втрутилася війна, яка є мобільною як у професійному, так і у географічному відношенні. Як така особистість проходить через процеси адаптації та інтеграції до нових соціальних спільнот. Яке місце займає підтримка держави у їх життєдіяльності, як вони вписуються до нового інформаційного простору, використовуючи технологічні надбання сучасної доби для розвитку своєї справи.

Культурний рівень підприємців, які повсякденно долають кризи ідентичності, долучаючи трансформації в узвичаєні способи діяльності, що часто-густо не можуть вписатися у нові політичні реалії, саме через невизначеність останніх, цей рівень визначається діалектикою наступності та інноваційності, і має неабияку цінність у плані надбань людського капіталу і мобілізаційного потенціалу усієї країни. Таким чином, самі трансформаційні процеси можуть стати способом розвитку і управлінської компетенції державних службовців, і менеджерських здатностей підприємців, що поєднуючи власну адаптацію до нових реалій з креативним перетворенням останніх, сприятимуть поступу України у єдності громадянського суспільства і держави.

У 2016 році на облік було узято понад 1 млн. внутрішньо переміщених осіб. Люди вимушені до горизонтальної міграції військовими діями на Сході України, які не тільки ставлять під загрозу життя особи у його прямому та безпосередньому смислах, але і опосередковано – через негативні зміни на ринку праці, підвищення цін, продуктовий дефіцит, неможливість планувати та інвестувати – внаслідок усіх цих та низки вже більш другорядних чинників, внутрішньо переміщені особи можуть рахуватися як особи вимушено переміщені. Водночас, лишаючи проблемні території, особи,

родини додають як можливостей, так і складнощів новим місцям перебування. Дослідження конструктивного потенціалу такої міграції не може полишатися поза увагою соціологічної спільноти. Така ситуація існує вже не перший рік, зазначає співробітник СІАЗ НБУВ М.Дем'яненко [165] і, незважаючи на всі спроби її подолати з боку української влади за партнерської допомоги інших країн і гуманітарних організацій, на сьогодні інтеграція внутрішньо переміщених осіб на території України зіштовхується з рядом проблем, які нині повною мірою не врегульовані. Ми не можемо не погодитися із автором, який звертає увагу на той факт, що ці проблеми дуже різноманітні як за масштабами (загальнодержавні, пов'язані насамперед з діяльністю законодавчої і виконавчої гілок влади; місцеві – діяльність органів місцевого самоврядування; індивідуальні – особливості індивідуальної адаптації та сприйняття серед місцевого населення), так і за змістом (економічні, соціально-побутові, гуманітарно-культурні тощо). Можна також говорити, що їх вирішення має носити комплексний характер, оскільки позитивні зміни уже в одному напрямі можуть вплинути на загальну картину й навпаки.

Метою мого дослідження було вивчення соціального самопочуття та формування адаптаційної складової культури підприємницької діяльності, оскільки саме підприємці складають найбільш активну частину населення, а їх прагнення до отримання прибутків зменшує тиск на необхідність знаходження коштів для соціальних виплат для неконкурентноздатних груп серед внутрішньо переміщених осіб, з одного боку, а з іншого – є своєрідним «пусковим механізмом» для підвищення і розвитку виробничої і фінансової сфери в усій країні.

Питання внутрішньої міграції не було б проблемою, якби вона не була вимушеною настільки, наскільки стає переміщення людей у разі воєнних конфліктів чи стихійного лиха. Останнє цілком можна замінити екологічними катастрофами, що ними усе більше «перевантажена» сучасна практика суспільного життя. Саме у контексті проблем технологічного

прискорення, перевиробництва і поглиблення усіх видів нерівності, конфліктів міжетнічних, міждержавних, стає необхідним політичне втручання; політики, як підкреслює У.Бек, не можуть залишатися осторонь процесів виробництва, розподілу, обміну, адже ризики у сучасних соціальних практиках ведуть до катастроф соціального, економічного і політичного характеру [17]. Держава, що сприяє розвитку активно долучається до вирішення системних проблем. Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції» та «Деякі питання оформлення і видачі довідки про взяття на облік особи, яка переміщується з тимчасово окупованої території України або району проведення антитерористичної операції», а також Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» є тими документами, що спрямовані на підвищення керованості вимушеної внутрішньої мобільності. Вони не просто регулюють процеси переміщення, але і доопрацьовуються в залежності від практичних потреб населення. Звичайно, головна увага приділяється тим, хто потребує соціальної допомоги через те, що не може піклуватися про себе самотійно, а також ті працівники бюджетних установ, що були вимушені до переїзду разом із своїми інститутами, об'єднаннями, тощо. Перед ними постають проблеми облаштування на новому місці, часто працевлаштування, а також житлові проблеми. Підприємці, як найбільш активна частина населення, беруть вирішення цих питань на себе, але і вони потребують допомоги – адже їм важче отримати кредити не маючи заставного майна, з порушеними зв'язками, соціальним та культурним капіталом. Значна частина коштів витрачається на оренду житла, відтак вони стають неконкурентоспроможними щодо тих, хто веде бізнес на обраних самотійно умовах.

Заслуговує на увагу реалізація проекту ЄС «Центр адаптації переселенців та підприємців із зони АТО та Криму у Вінницькій області», де підприємцям і власникам малих та середніх підприємств із зон конфлікту

пропонується ряд можливостей і переваг, які дадуть їм змогу швидко й ефективно організувати чи відновити підприємницьку діяльність на території Вінницької області. Поновлення діяльності бізнес-переселенцями дасть можливість їм зберегти й реалізувати накопичений потенціал і досвід ведення бізнесу, що включає ділові контакти з постачальниками й споживачами, виробниче або торгове обладнання, управлінські технології роботи, інноваційні розробки тощо. Проект сприятиме адаптації та стимулюванню економічної діяльності в регіоні та мирній взаємодії між переселенцями й жителями Вінницької області. Основною метою центру є стимулювання економічної діяльності серед переміщених осіб та у приймаючих громадах Вінницької області шляхом створення умов для ведення підприємницької діяльності й перенесення бізнесу, забезпечення інформаційної та консультаційної підтримки переміщених осіб, створення фінансових стимулів для ведення підприємницької діяльності і працевлаштування.

Проте слід зазначити, що в реалізації проекту виник ряд труднощів. Зокрема, як зауважив в.о. директора департаменту регіонального економічного розвитку облдержадміністрації В. Репей, «фактична реалізація проекту почалася з жовтня 2015 р. За цей час ми побачили, що прописані у проекті напрями підтримки не працюють. Банківські кредити не видають через відсутність застави, а власних коштів для відкриття бізнесу переселенці не мають. З метою ефективного використання коштів та успішної реалізації проекту, розглядається можливість розширення напрямів підтримки у рамках реалізації проекту ЄС “Центр адаптації переселенців та підприємців із зони АТО та Криму у Вінницькій області”. У зв’язку з цим розроблено анкети для опитування переселенців, які включають питання щодо можливості або бажання внутрішньо переміщених осіб започаткувати чи розширити власний бізнес у Вінницькій області; чи готовий підприємець взяти на роботу внутрішньо переміщену особу на дотаційні робочі місця; чи взагалі планують такі особи працювати на дотаційних місцях, а якщо так, то за якою

спеціальністю. Це опитування допоможе визначити, у яких напрямках варто працювати».

Заступник директора департаменту регіонального економічного розвитку облдержадміністрації Н. Насіковська зазначила про доцільність розглянути можливість посилення роботи у таких напрямках, як компенсація роботодавцям за надання робочого місця внутрішньо переміщеній особі та компенсація переселенцям і підприємцям, бажаним відкрити власну справу, на закупівлю обладнання та матеріалів. Голова ГО «Об'єднання переселенців "Спільна справа"» Ю. Зиков запропонував надання компенсації підприємцям, які є переселенцями, у двох напрямках – на закупівлю обладнання й матеріалів (так зване «мікрофінансування») та компенсація підприємцям, які є переселенцями, у розмірі до 15 тис. євро, оскільки деякі з підприємств, які перереєстрували свій бізнес у Вінницькій області, реалізують серйозні проекти й потребують серйозних капіталовкладень. Тобто, попри наявні проблеми в діяльності центру, серед зацікавлених осіб напрацьовуються шляхи їх подолання та нові напрями підтримки переселенців. Тим більше, що кошти від ЄС уже на рахунках і чекають освоєння. Приклад реалізації проекту «Центр адаптації переселенців та підприємців із зони АТО та Криму у Вінницькій області» є показовим, а реалізація подібних проектів в інших обласних центрах може позитивно впливати не лише на ситуацію з переселенцями, а й у цілому на економічний стан країни. Важливо те, що для підприємців відкрита пряма лінія для консультацій і допомоги.

У своєму виступі голова Комітету з прав людини Г. Немиря наголосив, що уряд не докладає достатньо зусиль для забезпечення прав і свобод цієї категорії громадян України. Свою позицію він аргументував тим, «за ініціативи Кабінету Міністрів України в Державному бюджеті України фінансування допомоги внутрішньо переміщеним особам в 2016 р. скорочено майже на 500 млн грн; урядом затверджено Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів

проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року, але навіть під реалізацію цієї Програми в Державному бюджеті на 2016 рік коштів не передбачено; не передбачено коштів і на реалізацію Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року; немає навіть центрального органу виконавчої влади, який би координував діяльність інших органів з допомоги внутрішньо переміщеним особам» говорячи вже про бюрократичні перепони в отриманні різного роду довідок тощо. Особливо це стосується великих міст, куди, як показала практика, і намагаються потрапити більшість переселенців. Розуміючи всю складність ситуації, у якій опинилися внутрішньо переміщені особи в Україні, хотілося б сподіватися і на розуміння з їхнього боку, оскільки ряд проблем характерні не лише для переселенців, а й для місцевих жителів. Враховуючи той факт, що країна перебуває у кризовому стані, і тільки стає на шлях реформ, можна стверджувати, що комплекс заходів, спрямованих на розв'язання проблем переселенців, здійснюється, і є хоча й недостатнім, проте значним.

Згідно із висновком Міжнародної організації міграції основними проблемами переселенців є житлові умови, оплата орендованого житла, безробіття, доступність медичних послуг, соціальні виплати, безпека тощо. Даною організацією було проведено дослідження, в ході якого було опитано понад мільйон переселенців в усіх областях України. У результаті опитування було виявлено, що 45% вимушено переміщених осіб мають достатньо коштів лише на харчування, 29% — на їжу та основні потреби, 23% мають скорочувати витрати на прожиток і лише 1% опитаних має грошові заощадження. Також згідно із цим дослідженням, для 59% домогосподарств вимушених переселенців державна допомога є одним з основних джерел доходів і для 56% — заробітна плата. [167]

Відповідно до інформації, що відслідковується співробітниками Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, кількість подій, що можуть дестабілізувати обстановку у країні лише на вересень 2018 року сягала 420 випадків[59].

Апелюючи до розуму, цінностей миру та співробітництва, нам усе ж слід, як на мене, прогнозувати реальні сценарії щодо ймовірного розвитку подій. Агресія Російської Федерації не має тенденцій до зменшення, навпроти, гібридна війна набирає усе нових обертів, вона буде виявляти себе не тільки у інформаційному просторі чи через прямі воєнні дії як на Сході України, так і у її інших прикордонних областях (як ми, наразі, бачимо, на морі).

Як би не проголошував сучасний неолібералізм пріоритетність «вільної ініціативи» «вільного індивідуума», на практиці він є формою капіталізму, де систематично віддається перевага інтересам політичним, над економічними імперативами, пише Д.Гребер [29, С.119]. Сучасний характер виробничих сил у промисловості, зокрема, у інформаційній сфері, не дають можливості говорити про інтерес окремого хазяїна, про одноосібне володіння (чи, навіть, родинне), тощо. Ми маємо справу з транснаціональними корпораціями, численним менеджерським корпусом різного масштабу повноважень.

Держава, що сприяє розвитку буде виступати рівноправним, і, намагатиметься стати вирішальним гравцем, серед цих об'єднань власників, аби захистити власних товаровиробників, ресурси, споживацький ринок. Вона ж, через роботу із своїм бюрократичним апаратом по постійному відслідковуванню і протидії формальній бюрократизації, має обов'язок підтримувати будь-яку творчу ініціативу громадян, конструктивну налаштованість підприємців саме малого і середнього бізнесу, оскільки патріотична відданість олігархів є темою окремого критичного вивчення. Суспільство знань та послуг вимагає саме індивідуалізованої уваги до споживача, тож наші представники малого бізнесу стають об'єктивно затребуваними.

Якщо ми сподіваємося на те, що співдружність ринку (як взірця прояву вільної ініціативи) і фінансів з одного боку, і – урядової діяльності, що врешті решт, редукується до її бюрократичних проявів, приведе населення нашої країни до процвітання, то слушно ознайомитися з аргументацією. Дж

Гэлбрейта Дж[40,С.23], який підкреслює небезпеку для розвиваючогося суспільства як зі сторони власних магічних традицій, так і зі сторони колоніального (у нашому випадку – пострадянського) бюрократичного спадку. Ця позиція аргументувалася свого часу відомим критиком соціалістичного способу господарювання Ф.Хайєком [119], а також є суголосною психоаналітичним розвідкам, присвяченим вивченню індивідуальної мотивації у виробничій та підприємницькій видах діяльності [44]. Для сучасного підприємця це все знаходить своє практичне вираження у проблемах сертифікації як власної фахової компетентності, так і у вимогах, що офіційно мусять бути зазначені для найманих робітників. «Ступінь бакалавра вимагають при прийомі на такі робочі місця, для яких, навіть за усієї багатой уяви, не може бути корисним навіть два роки очного навчання, не кажучи вже про чотири» - зазначали ще у 2005 році Джеймс Енджел та Ентоні Денджерфілд у своїй праці «Як врятувати вищу освіту у епоху грошей».

Відтак, успішність реформ в українському суспільстві має спиратися на їх системний характер, врахування трансформаційної сутності цих реформ і на політику управлінців, перш за все – урядової ланки, що була б релевантна часу (фазам) календаря світової політики (те, що за Дж.Модельскі, іменується хронополітикою [Див. цит. за 132]), бо наша життєдіяльність проходить у світі глобальних зв'язків та взаємовпливів.

Як зазначає наша співвітчизниця, відомий соціолог Л.Г. Сокурянська [105, 106] соціокультурна трансформація є процесом кардинальних змін у змісті взаємодії різних соціальних суб'єктів. Це справедливо і по відношенню до міжособистісних стосунків, адже вивчаючи адаптивний потенціал сучасного українського підприємця, що є задіяним до процесів горизонтальної мобільності, вертикальної мобільності, та їх взаємодії у процесах внутрішньої міграції у країні, яка перебуває у стані гібридної війни, - за таких умов дослідження адаптивних можливостей суб'єкта підприємницької діяльності із необхідністю включає до себе як макро-

(загальнодержавний), так і мезо- (об'єднання, спільноти), і мікро- (міжособистісна взаємодія) рівні.

Зміни у системах цінностей та пріоритетів на будь-якому суб'єктному рівні, будуть супроводжуватися переформатуваннями соціального статусного гатунку, новими можливостями та конфліктами у системі соціальних ролей, їх розподілі та проскрипціях, приписах щодо їх виконання. Таким чином, соціокультурна трансформація несе у собі конфліктогенні тренди, адже зовнішня необхідність та внутрішні чинники, це не стільки зміна політичної еліти (за Т.Заславською) [50], скільки радикальні й відносно швидкі переміни соціальної природи, соціетального, тобто системного і вищого (поєднання культурних, економічних і політичних вимірів, менталітету у єдності його раціональних і емоційних вимірів функціонування) типу суспільства.

Досліджуючи культурний, у широкому сенсі цього слова – тобто, власне соціальний, цивілізаційний світ життєдіяльності сучасного підприємця, необхідно звернути увагу як на його суто суб'єктивну вимірність, де сакральні цінності взаємодіють із світською книжною, мережевою та інформаційною культурою, та об'єктивні параметри, за якими економічну і соціальну практику сучасного українського суспільства вивчають суб'єкти міжнародного фінансової, управлінської, господарської діяльності, тощо. Так, публікуючи у «Голосі Америки» свої дані по щорічному аналізу стану економічних справ та політичних наслідків з них, у різних країнах, Європейський Банк Реконструкції та Розвитку, який є серйозним інвестором (його внесок в цілому складає на сьогодні більш як 12,5 мільярдів Євро) щодо України зазначив зростання і розвиток, покращення ситуації в цілому, хоча позитивні наслідки реформ, які проводяться ще не виявили себе уповні. Для мене особисто значущим був той факт, що закордонні аналітики звернули увагу на заробітки, які наші співвітчизники відсилають на Батьківщину: біля 9,3 мільярда доларів, важливою рисою є те, що ця сума склала 8,3% усього ВВП країни за минулий

рік [170]. Коли йдеться про «заробітчанин», ми рідко думаємо про те, що людина, яка здатна не сидіти склавши руки, критикуючи власний уряд і водночас чекаючи від нього на допомогу, це людина з активною життєвою позицією. Вона є практичним патріотом і підприємцем, бо налаштована і на заробіток, і на самоздійснення. Багато хто із наших співвітчизників не просто працюють за наймом, але і відкривають свої кав'ярні, невеличкі майстерні з ремонту одягу, взуття, прання, косметичні салони, перукарні, тощо.

Відтак, можна сказати, що їх географічна мобільність обертається на користь економічну, культурну і соціальну. Здатність підприємця до адаптації, до створення об'єднань, малих спільнот співвітчизників за мовними, конфесійними ознаками, говорить про мобільність їх особистісних ресурсів, потенціал розвитку, свідчить на користь того, як саме у мобільному форматі розкривають свої здатності соціальний та культурний капітали. А людський капітал наших акторів розкривається саме через розгортання капіталів соціального та культурного. У мої завдання не входили дослідження щодо роботи і підприємництва наших співвітчизників за кордоном, але у контексті вивчення активності особистісної, мобільності професійної, географічної, міграції як її різновиду, адаптивних якостей сучасного представника малого бізнесу, і того, який це вплив має на соціальну динаміку українського суспільства, я вважав за потрібне зупинитися на цих питаннях. Вони мають, як на мене, і позитивний вислід для української політики як всередині країни, так і формуванні привабливого для інвестицій іміджу України на міжнародній арені.

Умови участі у сучасному міжнародному поділі праці формуються країнами Центру, які мають високі економічні, технологічні та організаційні показники у функціонування власних соціальних практик. Ці держави, власне, не мають фінансових чи матеріальних стимулів для створення єдиної системи солідарності у розгортанні світових взаємодій. Відповідно, країни напівпериферії (оперуючи світ-системним підходом аналітики І.Валлерстайна [162;163], в-основному, мають ресурсозалежну економіку,

створюючи продукцію з невеликою доданою вартістю. На них більших вплив мають географічно-природні умови, а історичний погляд на визначальну роль капіталів культурного, соціального, нарешті на емоційну енергію, як економічний ресурс, що за влучним висловом Р. Колінза [56.,С.71] перетікає з одних інтерактивних ритуалів у інші, підвищуючи здатності, можливості й компетентності і особливостей, і груп, і структур, врешті решт, країн, пропорційно інтенсивності взаємодії.

Саме суб'єктні якості держави, принцип форматування у її системність суб'єктів іншого рівня господарських, культурних, соціальних практик, узгодженість у політичному представленні інтересів усіх акторів громадянського суспільства і характеристики їх взаємодій із управлінськими структурами – ось що стає головним у тому, яке місце буде запропоновано даній країні у міжнародному поділі праці і чи зможе вона (за рахунок чого і у якому обсязі) вийти на чільні позиції, диктувати власні умови щодо використання і власних, і світових ресурсів. Розвинені країни відрізняються «довгим поглядом» на процеси розвитку, маючи за пріоритети щодо опертя на кваліфіковані кадри, протистоячи інфляції дипломів. Коли ж управлінські формати, економіка країни не орієнтована на інтелектуальну працю, або «економіка знань» існує переважно як гасло, а не система імплементацій, то, відповідно, країна лишається у колі тих, хто приречений на «розвиток недорозвитку» (А.Г.Франк). Логічно, що нерівності у ній самій стають не чинником доповнення, а джерелом напруги та нестабільності, і, це, впливає також на дієвість такої держави у просторі міжнародних економічних стосунків. Політичний успіх тут базується на внутрішній цілісності й консолідованості, він є і передумовою, і результатом вираженості й збалансованості дій у економічній царині. Для успішного формування конкурентної політики необхідним є розуміння ефективності як складного і суперечливого у співвіднесенні тактика - стратегія утворення, системність якого регулюється і зовнішніми, і внутрішніми чинниками. Межі економічної віддачі від інновацій окреслюються організаційними принципами

використання різних видів капіталу, як і ідеологією управління, що, у свою чергу, є вписаною у більш широкі історико-культурні контексти соціальних практик. Орієнтуючись на могутню «невидиму руку ринку» ми опиняємося у полоні некритичного сприйняття суперечливої аналітики вчорашнього досвіду країн, що наразі, вже зайняті міждисциплінарними підходами і синергією взаємин у підготовці фахівців дня завтрашнього.

Відомо, що лауреатом Нобелівської премії 2017 року у галузі економіки став Річард Талер, за роботу з поведінкової економіки (економічної поведінки?). Справді науковий підхід зорієнтований не тільки на пояснення, але і на передбачення, відтак Україна мусить не реагувати, а ініціювати, обґрунтовувати й вимагати відповідної до інтересів її майбуття участі у міжнародному поділі праці. Для цього потрібен по-перше: принципово інший підхід до людського капіталу; по-друге: послідовно критичний огляд своєї специфіки-проблематики, що пов'язана не тільки з історією, географією, природними ресурсами, але і з таким важко вимірюваним явищем, як менталітет, риси якого впливають і безпосередньо, і опосередковано (що іноді лише підсилює вплив) на відношення до усіх видів ресурсів; по-третє – набуття умінь співжиття у світі глобальних зв'язків і таких же ризиків. Майбутнього бояться і ті країни, і люди, що не бачать, не відчувають, не усвідомлюють своїх можливостей щодо його творення – конструювання. Марними є спроби некритичного перенесення іншого досвіду (адже самодостатність, це, у першу чергу, вміння дослухатися, відслідковувати і використовувати власні темпоритми історичного буття, рефлектуючи щодо внутрішньої і зовнішньої вимірності економічних практик). Конструктивний підхід передбачає вміння працювати в глобальному просторі, стимулюючи повсякчас уряди і структури для інтенсифікації інформаційних обмінів. Тільки внутрішньо суверенна країна, для якої функції влади транскрибуються у практичне управління та господарювання, може претендувати на реальний зовнішній суверенітет із яким будуть рахуватися інші держави при політиці поділу (перерозподілу)

доступу до умов життя у широкому сенсі цього слова (і до ресурсів, і до їх використання). Така країна у її цілісності буде більш здатною до упередженого реагування на кризи та дисбаланси сучасного світу.

1.3 Представник малого бізнесу як суб'єкт підприємницької діяльності, громадянин і патріот.

Одним із показників ефективності адаптаційних процесів громадян при трансформації суспільних інституцій є рівень їх довіри як один до одного, так і до державних установ, управлінців, тощо. Е.Гідденс, який досліджував системи організації виробництва такі як фордизм та тейлоризм, переконливо показав, що успіх у виробництві товарів масового попиту (фордизм) ще не забезпечує перспектив її соціальної успішності, адже і між самими працівниками, і між керівництвом компаній та його окремими підрозділами та робітниками – відсутня довіра [28; С.367-372]. Це пов'язано із низьким ступенем свободи. Наші підприємці прагнуть виявити ініціативність, яка б заохочувалась, а не каралась.

Виваженість політики у її економічному аспекті має нерозривні кореляції із аспектом соціальним, врешті решт, саме соціальна профілактика девіантної поведінки формує адекватних агентів на ринку праці. Опитувані мною підприємці практично усі висловлювали занепокоєння з приводу проблем найму робітників відповідальних, чесних, без шкідливих звичок. Повторювалась думка про те, що «усі працюючі вже виїхали до Польщі, Німеччини, тощо». Разом із тим, на мої запитання щодо їх власного виїзду за кордон, відповіді були в-основному, негативні. Хоча 50% опитуваних мною респондентів мають родичів, що поїхали працювати, незважаючи на вік (батьки, котрим за 40) і без знання мови, наприклад, до Лондону. Працюючи у будівельній галузі, звичайний українець за шість років не тільки став говорити на англійській, польській та німецькій мовах, але і став керівником підрозділу. Наразі, він вже займається більше кадровими питаннями, укладанням контрактів, аніж безпосередньо будівництвом. До нього за два

роки поїхала дружина, вона господарює вдома і не має фінансової мотивації влаштуватися на роботу. А ось їх донька, з якою я проводив глибинне інтерв'ю налаштована на те, аби разом із чоловіком відкрити власну справу в Україні. Вони обидва – мають медичну освіту і чимало часу та власних коштів віддають підвищенню кваліфікації, відвідинам різних курсів, а також пошуку однодумців, формуванню команди, із якою можна було б відкрити свій бізнес. Батьки вітають рішення «дітей» лишитися в Україні і «пробивати» стіни бюрократичних перепон, аби присвятити себе розвитку у обраному напрямі.

Коли наймані працівники (у даному випадку – батьки) налаштовані на порозуміння і співпрацю із людьми, що обдаровані підприємницьким хистом – буде зростати багатство країни. Слушно пригадати зауваження Е.Гобсбаума про те, що кооперація у поєднанні з різними ступенями приватного господарювання можуть бути успішними на загал, у той час, коли наймані робітники у функції виключно виконавців (Гобсбаум пише : «селяни краще вибивають субсидії з урядів, аніж прибутки з землі» [34; С.346] не мають мотивації для професійної мобільності. А вона, у свою чергу, пов'язана із географічним виміром, може бути вертикальною і горизонтальною, та звичайно, певною мірою пов'язаною із ризиками, от чому настільки важливим є загальний культурно-соціальний, політико-економічний контекст функціонування суспільного механізму, бо тільки за умов довіри як базового функціоналу може виникнути порозуміння між підприємцями і найманими робітниками, а головне – бажання розвитку на теренах власної країни. Саме у цьому контексті довіри, як соціальна чеснота, має перспективу до розвитку, як зазначає Ф.Фукуяма [118].

Логічним буде процитувати П.Штомпку, який підкреслював, що в умовах невизначеності вирішальним чинником дії та взаємодії стає очікування того, що реакції партнера будуть взаємовигідними [127; С.342]. Патріотизм як свідомий громадянський вибір базується на необхідній довірі до державних установ; передбачається, що вони «відають, що творять, адже

мають у своєму складі управлінців із належною підготовкою, можуть поєднувати тактику із стратегією. У цьому плані мене і як громадянина, і як соціолога не могли не зацікавити біг-борди, що заповнили Київ із пропозиціями відкладати гроші на депозит, бо облікова ставка все зростає (протягом жовтня цього року, наприклад, з 18% до 19% відповідно. Але усе є взаємопов'язаним, фінансові аналітики звертають увагу на ті загрози, що такий підхід несе для інвестування у бізнес.

Гарантованість вступає у опозицію до динаміки, коли ціни не ростуть – це добре, особливо для політиків-популістів, але потрібно орієнтуватися на реальні прибутки населення. Якщо вони зростають, зростає ВВП, то інфляція буде перекриватися цими процесами. Довіра до держави, відповідно, це унаочнена взаємодія між її інституціями та організаціями. Це втілення у практику принципу дотування тих виробників, які справді цього потребують і тих галузей, що є вирішальними і перспективними для економічного та соціального розвитку країни. Для представників малого бізнесу, на жаль, це працює погано. З року у рік ми є свідками того, як великі підприємці, мільйонери та мільярдери лобіюють свої інтереси, використовуючи урядові програми для власних вигод. Вони не є патріотами України, навіть коли презентують себе як меценати.

Патріотизм, як на мене, визначається тим, куди людина інвестує свої грошові та особистісні ресурси. Зараз існує думка серед науковців, що головними проблемами сучасності є питання ідентичності та глобалізації. Вони, вочевидь, пов'язані між собою. Та усе частіше предметом досліджень виступає соціально орієнтована глобалізація, адже саме вона - це можливість для розвитку, якою кожна людина і кожна соціальний прошарок можуть скористатися. При цьому цілісність глобальної людської спільноти стає основною формою і нормою існування. Але такі райдужні перспективи не будуть конструктивно-методологічними поза вивченням специфіки окремих країн. Стан трансформаційних змін, що їх проходить увесь сучасний світ, передбачає вивчення та співставлення ціннісних світів різних соціальних

спільнот та ті зміни, яким вони підлягають в залежності від конкретно-історичного контексту розгортання. Суттєвим чинником тут виступає історичний досвід. Ми знаємо, як ставлення до приватної власності на пострадянському просторі негативно впливало на підприємницькі проекти. Самих бізнесменів без диференціації вважали гендлярями, бандитами, і, вони насправді були такими в умовах незбалансованої безвідповідальної приватизації. Так ставали олігархами, а от тим, хто хотів проявити себе, відкривши свою пральню чи кафе – загрожувала міліція та обкладали «податком» бандити. Співчуття у населення вони не викликали, бо усі підприємці кшталтувалися як «буржуї». Віками статки були або цареві, або радянські (умовно народні, в узвичаєному побутовому вжитку – нічий, практично – бюрократів-управлінців), що аж ніяк не сприяло формуванню довіри до влади, яка при такому ставленні до власності (приватне зневажалось у медійному просторі і переслідувалось як «пережиток») була неефективною. А втрата довіри до влади обертається, як зазначає Є.Головаха втратою соціальної перспективи, демократія починає асоціюватися із ринком, а останній у його конкретному втіленні викликає невдоволення і у найманих працівників і у представників малого бізнесу.

Таким чином, формування середнього класу як опертя громадянського суспільства утруднюється. А без останнього держава не має необхідності підвищувати компетентність своїх урядовців. Адже основа довіри, підкреслює Є.Головаха, це наявність суспільного контролю [84; С.8-9]. Тільки за цих умов можливо реформувати економіку і вирішувати соціальні проблеми. Довіра стає соціальним ресурсом, коли певне коло ідей (як правило, демократичних у сенсі загальнолюдської ціннісної спадщини: право на життя, щастя, свободу, повага, солідарність, справедливість, рівність перед законом, тощо) поділяється більшою частиною населення. Суспільна згода забезпечує необхідним терпінням, особливо у кризових умовах, вона дає необхідний послух – не рабів (що раніше чи пізніше саботують геть усе), а свідомих громадян, які розуміють, що тільки узгодженість дій,

послідовність, відповідальність та дисципліна торують шлях до перемог. Для цього саме такі ідеї мають поширюватися у соціально-культурному просторі, який наразі, представлений Мережею, телебаченням і, у меншій мірі, друкованою продукцією.

Владарювання ідей, як пише П.В.Кутуєв, не лише впливає на наше визначення предмету дослідження, власне, воно структурує уявлення по соціальні проблеми, формуючи політичній управлінські підходи до їх розв'язання, кшалтуючи у такий спосіб політичну та соціально-економічну динаміку[57; С.20]. Вивчаючи ідеологічні та соціокультурні контексти мобільності сучасних українських підприємців, я дійшов до висновку, що саме ті бізнесмени, що були вимушені, втрачаючи набуте, переїхати у нові умови і налагоджувати справи шляхом системних трансформацій у власних світах та оточенні: саме вони здатні оцінити значущість, якість і перспективу реформ неpolітичних, які зберігаючи політичні інтереси України, показали б організаційну компетентність керівництва державою. Культурний рівень підприємців, які повсякденно долають кризи ідентичності, долучаючи трансформації у узвичаєні способи діяльності, що часто-густо не можуть вписатися у нові політичні реалії, саме через невизначеність останніх, цей рівень визначається діалектикою наступності та інноваційності, і має неабияку цінність у плані надбань людського капіталу і мобілізаційного потенціалу усієї країни. Таким чином, самі трансформаційні процеси можуть стати способом розвитку і управлінської компетенції державних службовців, і менеджерських здатностей підприємців, що поєднуючи власну адаптацію до нових реалій з креативним перетворенням останніх, сприятимуть поступу України у єдності громадянського суспільства і держави.

Патріотизм, наразі, є класичним виміром співставлення особистісних світоглядних позицій із принципами організації соціальної практики. В умовах сучасної доби глобалізації зв'язків економічних, культурних, політичних, їх впливу на мобільність професійну, географічну, соціальну, вертикальну та горизонтальну, патріотизм найбільш активної частини

громадян, а саме – представників малого бізнесу, є показником успішності вдосконалення української державності, необхідності у економічних і політичних реформах різних суспільних інституцій та структур. Звичайно, ми не можемо здійснити адекватне дослідження вищезазначених питань поза тими особливими обставинами, які визначають соціально-політичний та економічний клімат сучасних практик українського суспільства. Становище гібридної війни, що п'ятий рік точиться на Сході України. Окупація Криму, відсутність довіри до управлінських ланок врядування, низький рівень життя (особливо, у порівнянні з країнами Європейської спільноти, що до них так прагнемо долучитися) – ось контексти рефлексії щодо патріотизму як особливої цінності, ідеологічного конструкту та елементу політичної риторики, а також поведінкового чинника для предмету мого вивчення – сучасного українського підприємця, що вкладає власні кошти, час, сили та уміння у створення малого бізнесу, причому сам він – зі Сходу України.

Сучасне людство живе у світі, де взаємодії відрізняються нелінійним характером взаємовпливів, а питання владних стосунків, хоча і вирішується, як і раніше у історії, переважно у площині насильства, та останнє набуває нових характеристик, по іншому форматуючи саму взаємодію як сутність буттєвості соціального. І тут наша увага має бути зосереджена саме на представникові малого бізнесу як на «типовому» громадянину демократичного суспільства, де держава, що сприяє розвитку, підтримує індивідуальну ініціативу, поширюючи цінності свободи як відповідальності, прибутку, як суспільного надбання, рівності, як наявності різноманітних важелів впливу, але усіх – у площині поваги до закону. Така держава є сильною, бо її зв'язки із громадянським суспільством вирішуються як єдність і боротьба протилежностей, що, врешті решт, сприяє поступу країни і її громадян, їх стабільному розвитку.

Активність життєвої позиції у її конструктивному вимірі (а саме це відрізняє підприємця-громадянина від особи, що торгує зброєю, ресурсами країни, наркотиками – усе це психопатологія зосереджених виключно на

прибутку та владі індивідуумів, що, зазвичай, належать до того прошарку бізнесменів, який варто зробити предметом окремого соціологічного дослідження); така активність, як чинник формування модерної ідентичності і принцип управління країною і державою не може не спиратися на переосмислення тих соціальних взаємин і структур, тих культурних стереотипів, що перешкоджають демократичному поступу країни, стабільності її розвитку та гуманістичній спрямованості усієї суспільної практики.

Практична реакція громадянського суспільства має бути сформована як сукупність конструктивних дій, і буде вона ефективною лише за умов системного й критичного дослідження проблеми (війна-мир-гібридна війна), розробки відповідного теоретичного підґрунтя, адже без усвідомлення і компаративістики, урахування усього інформаційного контенту, як і контексту його розгортання, ланцюги управлінських рішень спрацьовують не на користь інституціям та громадянам країни, а, навпроти, можуть і завдавати шкоду її поступу. Так, гібридна війна базується на переважному застосуванні «м'якої сили», внаслідок застосування якої відбувається дезінтеграція соціального життя через зараження та навіювання смислів, ворожих інтересам спільноти, що її прагнуть об'єктивізувати. Ворожою ми можемо позначати будь-яку зовнішню суб'єктність, яка не налаштована на діалог, компроміс, перемови з метою досягнення консенсусу. Така сила не має поваги і бажання враховувати інтереси іншого (звідси, власне, інтенція на об'єктивацію, адже без визнання самості окремішнього, маємо не об'єктивний підхід, а саме об'єктивуючий, тобто такий, коли одна сторона взаємин розщеплює і спотворює позицію іншої, роблячи взаємодію впливом), а, відповідно, із тим, чиї суб'єктні якості не визнаються, можна поводитися як з предметом, об'єктом, тобто як завгодно. Саме у такій якості він потрапляє до ціннісної мапи агресора і тоді соціально-культурний простір жертви формується ворожою щодо її власних інтересів ідеологією. Така спотворена ідентичність стає на перешкоді системній трансформації,

оновленню, розвитку і вдосконаленню суспільної практики, яких в умовах глобалізацій них зв'язків сьогодення потребує кожен соціум.

Я не випадково обрав предметом мого магістерського дослідження саме представників малого бізнесу, бо саме їх рівень суб'єктності, як здатності ініціювати не лише власні дії, але і сприяти розгортанню активності спочатку мікросередовища, а потім, логічно за наслідками, і макросередовища, є визначальним фактором змін суспільної реальності. Суб'єктність як необхідна передумова, чинник і результат підприємницької діяльності. Її владний вимір як свідчення свободи волі підприємця – суб'єкта історичної творчості.

Сучасна ситуація у практично усіх країнах світу нерозривно пов'язана із кризою влади. Як зазначає Наим Мойзес, «керувати сьогодні потрібно інакше» [80]. Досліджуючи структурні перетворення у сфері відкритості і громадянське суспільство як головний суб'єкт діяльності у історії поступу Ю.Габермас [31] підкреслює, що легітимність як явище вже не є безумовним, а крихкість влади і її десакралізація – напроти, визнаються і на рівні філософських дискусій, і на рівні широкого загалу. Серед політтехнологів увиразнюється туга за сильними постатями на кшталт М.Тетчер, із якою порівнюють хіба що А.Меркель – і не на користь останньої. Про генерала де Голля згадують із потужним зітханням: найближчою історично постаттю, якій ще не відмовляють у харизмі, виявляється актор і президент Р.Рейган. Чи не звідси, за усієї ненависті до В.Путіна різних учасників соціальних практик у різних країнах, самохіть транслюється у медіа-просторі захоплення російським розбишакою, для якого ні розвиток, ні безпека не існують у якості дороговказів. Але як корелюють між собою інституціональні кризи і можливість чи (і) необхідність індивідуального розвитку? Хто візьме естафету? І як в умовах багатоплановості й суперечливості сучасних стратифікаційних характеристик виокремити «авангард» розгортання історичних процесів?

Людство на загал, як і його окремішні представники, що були на виставі Воланда у московському театрі-вар'єте, потребують «сеансу магії із її наступним викриттям». То хто і як, позбавить авторитаризм, (як і радикалізацію суспільних настроїв, що передує і наслідує йому), ореолу сили, сили волі, свободи і волі? Нормально функціонуюче суспільство не потребує героїв, вони актуальні у рольових іграх молоді, а свобода дорослих – це готовність діяти із знанням справи і з відповідальністю за власну самореалізацію, що суголосна поступу суспільства, його прогресу, а не просто розвитку.

Мало хто хоче бути об'єктом впливу, але як набути і як стверджувати свої суб'єктні якості? Адже саме вони роблять через розкриття, розпізнавання і здійснення конструктивного потенціалу влади, у його гуманістичній вимірності, свободу вибору реальною.

Багато хто з нас пам'ятає давній афоризм про те, що людина, яка володіє собою, щасливіша за завойовника міст, та все ж і зараз влада асоціюється із свободою обмежувати свободу інших.

Проблема із «кінцем влади», яку так усебічно описує Наїм Мойзес [80; С. 16.] обумовлена новою якістю суспільних відносин (перш за все, їх технологічним забезпеченням) і тим, що «у ХХІ сторіччі владу набагато легше отримати (і втратити), але користуватися нею стало набагато важче», відтак саме накопичення і застосування владних повноважень набуває непередбачуваних рис [80;С. 50]. Посилаючись на Макса Вебера Мойзес пише про актуальність авторитету, що спирається на віру у легітимність встановлених устроїв та у законність, що спирається на раціонально обґрунтовані правила [80;С.76]. Але та повна бюрократизація управління, до якої апелював М.Вебер, [24; С.223], вбачаючи у ній «практично непорушну форму співвідношення сил», наразі, як ми бачимо з поточних подій соціальної практики та можливостей їх екстраполяції, перенесення та розгортання у майбутнє, вже не є ані визнаною, ані ефективною. При цьому абсолютно логічним є причинно-наслідковий зв'язок між цими конотаціями

(визнання ефективності моделювання управлінських процесів). Сама конотативність є привнесенням особистісно значущих сенсів та смислів у соціальну реальність загального нормотворення. Відтак, необхідною стає осмислення контексту її генези, як у сенсі історичному, так і біографічному.

Сучасність налаштовує нас на сприйняття і взаємодію із новими формами модерну, [3; *p.10*] і суперечності поточності розвитку не тільки ускладнюють повсякденність, але і дають надію на появу нових способів творення соціальних зв'язків.

Оскільки визначальною рисою дослідницьких програм сьогодення стає міждисциплінарний характер підходів до вивчення різних феноменів соціальної практики, зокрема, що доповнюється колажовістю у аналітиці та представленні висновків наукового пошуку, а це, у свою чергу, поєднується із мозаїчністю сприйняття, «кліповим мисленням», тощо, то вірогідність інформації, її значущість, валідність, як і способи її форматування і застосування – усе це стає завданням для самого суб'єкта діяльності, набуваючи вирішальної значущості у взаємообумовленості свободи й необхідності, відповідальності, у його життєвих практиках.

Особистість дійсно опиняється у зоні ризиків, як онтологічних – буттєвих, засадничих, так і гносеологічних, когнітивних. Причому це справедливо і для критичних виборів стратегій, і для опцій повсякденних взаємодій. Тому варто дослухатися до попереджень А.Шюца про небезпеку не інтегрованих у структуру особистості інформаційних обривків, оповідок з чужих вуст, усвідомлюючи принципову неповноту і не глиbokість наших суджень [128]. Але зробити це здатна лише особистість, що є принципово відкритою до навчання, чий суб'єктні якості як джерела спричинювання подій та процесів знаходяться у мобільному ставленні як до навколишнього середовища, так і до світу у собі. Що ж, наразі, ми маємо із соціальним суб'єктом дії? Вдалий, на нашу думку, образ запропонував наш сучасник, відомий публіцист Ю.Макаров [173], який підкреслює той факт, що представницька влада в Україні не може бути зараз іншою, бо їй «нікого

представляти. Жодна соціально-економічна страта, окрім чиновників, пенсіонерів і так званих олігархів, не має політичної суб'єктності. Відтак, українські політики всіх рівнів є досконалим відображенням українського суспільства з його половинчастістю, його економічною та політичною неосвіченістю, його дивовижною невизначеністю в базових питаннях та опортунізмом. Нічого в політиці не зміниться, доки в суспільстві не відбудеться кристалізація інтересів, передусім економічних. Наявність великої кількості самодіяльного, економічно незалежного від держави населення, того самого середнього класу, який щоразу згадується, немов заклинання, але ніяк не стимулюється, гарантує не лише стабільність і спадковість думок із того чи іншого питання, а, головне, наявність думок як таких. Доки цього не сталося, політичний процес відбуватиметься за принципом «війна всіх проти всіх». Клас дрібних підприємців не панацея, але стовідсотково є передумовою демократії», підкреслює автор.

До трагічних наслідків для України, попереджає наш відомий філософ і соціолог Є. Головаха, [33; С.12] може призвести симбіоз між охлократією та плутократією, адже він є головною перешкодою до функціонально адекватного суспільства, що спроможне до розвитку в умовах глобального простору різноманітних взаємовпливів та постійної, перманентної гіпертурбулентності.

Разом із тим, важливо підкреслити принципову, онтологічну поза суб'єктність як олігарха, так і люмпена. Такої значущості їм надає лише ситуативне, контекстуальне, конкретно-історичне перебування у полі політичної гри. Справжня суб'єктність ґрунтується на свободі, як усвідомленні можливих виборів та здатності нести власну відповідальність за них. Вона нерозривно пов'язана із розвитком компетенцій. Свобода діяти має різноманітні кореляції із свободою усвідомлювати. Звичайно, остання є залежною від усіх умов та форматів соціогенезу, від психофізіологічного підґрунтя до характеру впливів, що перетинаються: мікро-, мезо- та

макросередовища. Але саме сукупний характер детермінацій позбавляє сам феномен спричинюваності механістичного навантаження.

Людина набуває свободи вирішувати, переходячи з одних площин внутрішнього і соціального просторів на інші. Для того, аби краще зрозуміти становлення суб'єктності у контексті розвитку свободи, необхідно звернути увагу на увесь механізм мотивації особи [74; С.24], через можливості впливу на нього у його об'єктному та об'єктивному аспектах. Не зупиняючись, наразі, на рисах та характеристиках, що вирізняють ці дефініції одна від одної, розглянемо, як від стану невизначеного бажання, потреби, людина приходить до певних поведінкових опцій. Врешті решт, наприкінці шляху ми маємо задоволену, (або ні) потребу. Але вирішальним для побудови культурних кодів, як у їх матеріально-предметній, так і у соцієтальній представленості, є сам процес проходження через попередню оцінку символічного універсууму, взаємодії між внутрішньою та зовнішньою пошуковою активністю, тощо.

При цьому важливо зазначити, що смисли, які ми вкладаємо у поняття «негативне» і «позитивне», по відношенню до свободи, мають для автора даного дослідження дещо відмінну, від традиційної, конотативність (емоційну насиченість та світоглядну вимірність). Так, у класичному розумінні ми погоджуємося із визначенням негативної свободи як свободи «від», а позитивної – як свободи «задля». Але, якщо розглядати набуття, підтримання і розвиток свободи як стану і чинника суб'єктності, що розвивається, то вище приведені визначення повинні включати до себе мету та засоби здійснення будь-якого з видів здійснення свободної діяльності, а також систему координат детермінації - індетермінованості: соціальну, природну, культурно-історичну, економічну, політичну, тощо, де реалізує себе особистість чи група осіб, які почуваються вільними, і, виходячи з цього перебирають на себе роль суспільних авторитетів, ведучих.

Значення, роль підприємців, людей вільних за духом і законослухняних за практичною поведінкою, мусить визнаватися незалежно

від політичної кон'юнктури, оскільки політика не просто визначається через складну взаємодію економічних, географічних, культурних й історичних факторів. Як особливий вид діяльності вона має опосередковані суб'єкт - об'єктні кореляції і кланово-корпоративний характер практично у будь-якому суспільстві. Сучасний бізнес більше, аніж політикум, ґрунтується на меритократичних принципах. Водночас, на підприємців, як і раніше, впливає загальний культурний контекст безкультур'я, загравання політиків з охлосом. Політичні інституції, приєднуючи до себе і церковних ієрархів (поза конституційними положеннями про відокремленість церкви від держави), впливаючи на освітянські процеси і ЗМІ, перебирають на себе функції суддівства щодо моральних засад життя суспільства, разом із тим, не беручи на себе жодної персональної відповідальності. Не відрізняти економічні злочини від кримінальних, перетворювати на згоду клановим інтересам і ті, і інші на політичні справи, закликати до терпіння і жертвності, не подаючи приклад не те, що аскези, а просто – податкової чесності, не представляти альтернативи і перспективи тим, хто дійсно готовий працювати – ось що робить владу об'єктом звичок і пристрастей самих політиків, відтак – продукуються фейки та безсилля у сукупності. А середньостатистичний українець не відрізняє й не має бажання відрізняти чесного підприємця, який вибудував бізнес із нуля, й учорашнього правоохоронця, який спеціалізувався на «віджимі» чужих активів [156].

У лютому 2017 року показове дослідження презентувала група «Рейтинг». За результатами цього опитування, більшість респондентів не згодні з тим, що гроші — це зло та непристойно, натомість переконані, що вони допомагають здобути свободу, статус, владу та відчуття безпеки. Також українці переважно не згодні з тим, що багатим бути соромно (72%). Так само більш як половина опитаних відповіла, що не соромно бути й бідним (51%) [12]. Соромно бути об'єктом впливу і маніпуляцій, не визнаючи цього.

Конфліктогенність соціального підсилюється при намаганнях «поділяючих практик» , небезпеку яких для розвитку особистості позначав

М. Фуко [116;117] представити його у категоріях духовного. Причому останнє інтерпретується у жорстких моралізаторських, ідеократичних форматах: або як близькість до «правильного» бога, або – до відповідної світської ідеології. Змішаний та проблемний характер останніх не відмінняє їх нав'язливого характеру. Але як інформація не тотожна знанню, можливість – дійсності, так і відповідальність не є колективною чеснотою. Вона – характеристика суб'єкту, як ініціюючої сторони діяльності. І не можна припуститися того, писав М.Бердяєв [13;С.199], аби кількість переважала над якістю, а маси домінували над особистістю. Спотворення у ціннісних вимірах буттєвості позбавляє владу шляхетності, відтак, стоїть на перешкоді свободному розвитку як народу, так і особистості. Без громадянина немає громади, без культури підприємницької діяльності – підприємця, без управлінців, налаштованих слугувати, і у цій допомозі вбачати власну історичну місію – немає ні країни, ні держави.

Підприємець втілює свою свободу у прибуткову діяльність, яка дає змогу розгортання і неприбутковим проектам. Він унаочнює матеріально-предметну сутність людини. Що принесе людина у світ визначається законом свободи волі як свободи вибору. Це є внутрішня творча енергія особистості [91; С.82], і нехай майбутнє не є визначеним наперед, але свобода вибору належить людству, коли воно усвідомлює себе, ось чому настільки суттєвою і вагомою є значущість особистостей, які знаходяться у «ключових точках історії», про які так переконливо пише Дж. .Арриги. [3]. Великою помилкою було б вважати, що відповідальність обмежує свободу. Напроти, через неї формується якість свободи як основи, чинника та результату суб'єктності. Аналогічно можна висловлюватися і у сенсі співвідношення людського та технічного аспектів у відтворенні суспільних практик. І справедливим, як на мене, буде визнання того, що не гроші, а ставлення до них обумовлює або розкриття, або поневолення людського духу.

Підприємець, на відміну від просто бізнесмена, володіє справою настільки, наскільки здатен її створити, продати, взяти на себе

відповідальність за інновації та наступність. Не випадково, у сучасному бестселері М.Е.Гребера [27] про умови успішного підприємництва, артикулюється відмова від ілюзій і, водночас, повернення до підприємницького міфу, у його романтичній і конструктивній вимірності – повернення до постаті героя. Він може вийти за межі механістичної детермінації і прийняти, опанувати її як сукупність соціокультурних, економічних, політичних правил та обмежень, повсякчас піддаючи системній аргументованій критиці.

Сучасний підприємець є людиною, що приймає різноманітні виклики сучасного світу, розплутуючи, (а не розрублюючи!) «гордієві вузли» суспільних практик з їх ціннісним розмаїттям, релятивізмом постмодерну та радикалізацією соціальних утопій. Рахуючи, на додачу, стрімкий розвиток різних технологій – підприємець насправді, мусить бути героєм. Звільнюючи себе від страху вибирати і діяти, він відкриває дорогу до досягнення та практики цінностям емансипації для кожного. І, хоча лібералів небезпідставно, як на мене, звинувачують у тому, що у сучасних умовах, індивідуальні свободи зводяться до свободи ненавидіти, неоліберальні цінності, аби бути дороговказом, повинні будуватися у багатоплановій та суперечливій системі координат різновидів детермінізму та індетермінізму, діалектики свободи і необхідності, свободи і різнорівневої та різноякісної відповідальності.

У пошуках свободи дії, людина з активною життєвою позицією завжди спонукає до розмислів тих, хто не є діячем за психофізіологічними особливостями чи (і) конкретикою умов виховання, перебування, тощо. Але саме доповнення, компліментарність, у даному випадку спрацьовує на створення повної картини суспільного життя і, надає можливість усвідомленого вибору. Останній завжди здійснюється у форматі «мета-позиції», або «зацікавленого глядача», допомагаючи стати людині мети (*men of purpose*) людиною для суспільства (*men of people*). Такі перетворення артикулюються начеб то як завдання державних інституцій, комерційних

структур та неприбуткових фундацій третього сектору. Адже усі вони прагнуть політичних вигод та економічного зиску за рахунок людини, що діє, ризикує і налаштована на прибуток.

За сутністю – усі ці формати соціальних взаємодій поєднані складною кореляцією вертикального та горизонтального підпорядкування. І всі – налаштовані на зраду підприємця тією ж мірою, що і на підтримку. У ризикованій ситуації підприємець лишається сам на сам із своїм культурним капіталом, у той час, коли його соціальні зв'язки стрімко руйнуються. Такі трансформації соціального капіталу є логічними і безпрецедентними щодо інших галузей суспільного життя, наприклад, у академічній сфері, оскільки масштаби втрат і придбань неспівставно вищі у підприємницькій діяльності.

Саме тут спрацьовує те, що у англосаксонських практиках іменують *Feeling of elect* підприємця, його здатність до негарантованих зусиль, готовність до вибору, який не обов'язково веде до виграшу. Але те, що людина робить цей крок і свідчить про її суб'єктну зрілість, про відповідальність щодо власної місії. Не випадково ми вже згадували про глибоко укорінену у культурі Сполучених Штатах точку зору щодо підприємців, згідно з якою описуються героїчні зусилля людини дії, її готовності слугувати високим ідеалам, шляхетності. І нехай такі люди зустрічаються рідко, нехай піддаються критиці започатковані ними філантропічні фундації, але їх інтенційність щодо ризику, налаштованість на дію, свідчить, щонайменше, про наявність у них мрії. Підприємець має враховувати безліч інституціональних чинників, уміти виокремлювати з усієї інформації значуще та другорядне, а у першому – термінове та стратегічно значуще.

Уміння бути лідером – це зворотний бік уміння делегувати повноваження. Але спиняючись на цій максимі ми ризикуємо потрапити до пастки ідеократичних декларацій, чиє «так мусить бути» є результатом пристрастей – афектів, і свідчить про несвободу, відсутність справжньої суб'єктності. В межах одного характеру, поєднання вищезазначених

здібностей сумнівне, а якщо наполягати на їх втіленні, то маємо емоційне вигорання підприємця, схильність до агресивної, або не стільки очевидною (в залежності від темпераменту) деліквентної діяльності. Ні трохи не кращою є ауто агресія, якій притаманно безліч девіантних форм поведінки: від формування та активації «звичайних» згубних звичок, до того, що наразі вже визнається спеціалістами як хвороба – трудоголізм. Дослідники [45] доходять висновку, що працювати потрібно не на бізнес, а з бізнесом, аби він міг розгортатися і поза необхідністю постійного відслідковування – досить контрольного моніторингу.

Культура сучасної підприємницької діяльності вимагає того, аби бізнес міг бути організований таким чином, начеб ви його готові продати (головна ідея франчайзингу). Відтак, головною чеснотою підприємця стає практична рефлексія, пізнання як самоусвідомлення. Це є необхідною передумовою для побудови команди, де будуть експерти (про небезпеки не обмеженої референції ми вже згадували), інвестори, адміністратори; будуть лідери, будуть авторитети, визначальною рисою місії яких у організації є підтримка лідерів, головним чином, через аналіз тієї інформації, що її надають експерти з точки зору стратегічних та тактичних завдань, які постали перед компанією. І головне місце диригента – суб'єкта системи взаємодій – лишається, власне за підприємцем. У сучасних умовах його орієнтація на прибуток вже не має звичних конотацій, бо він сам повинен вписатися до нової системи координат – ноосферного бачення, стабільного розвитку, нових інтерпретацій щодо ресурсної парадигми людського капіталу, нового бачення політики. Остання уже все менше виражає інтереси народу, у тому числі і справжніх (тобто таких, що мають виважену й аргументовану громадянську позицію) підприємців. Політика стає справою політтехнологів та медівників, які слугують клановим інтересам і, ставляючи перешкоди для вертикальної мобільності, заганняючи до дурного кола повторюваності горизонтальну, - не просто зраджують принципам меритократії, але і викривлюють саму сутність демократичних цінностей через популізм і відсутність стратегічного

бачення. Підприємець, для якого його справа є способом втілення власного бачення світу і свого місця у ньому, для якого свобода волі не суперечить детермінізму, а взаємодіє із ним, така позиція не є прийнятною.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. МЕТОДОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ІНТЕРВ'Ю, ОПИС ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ ТА ВИСНОВКИ.

2.1 Якісні методи соціологічних досліджень як джерело важливої інформації, переваги та обмеження поглибленого інтерв'ю.

Оптимальність, щодо розкриття і доведення поставлених у магістерському дипломі завдань, вибору методу якісного соціологічного дослідження – глибинного інтерв'ю.

Вивчаючи структурні перетворення у сфері відкритого соціального простору через категорію «громадянське» суспільство Ю.Габермас [31] звертає увагу на те, межі між публічним і приватним поступово змінюються у бік обмеження відкритого приватним. Та з огляду на те, що популізм як спрощення, представляє внутрішні проблеми особи як такі, що не мають соціальної укоріненості та обумовленості, то З. Бауман справедливо вбачає у цьому підступність позбавлення суб'єктності [12; С. 211.], своєрідну деколонізацію, за якої суспільна сфера наповнюється артикуляцією приватних питань, коли водночас вони зводяться до побутових, інтимних подробиць. Дійсно, адже на відміну від природного для природи світу, де можуть відбуватися процеси, причинність яких досліджується вченими різних напрямків знання, і, де усе більше визнається стохастичність, спорадичність і складна детермінованість, але ніхто ще не дійшов архаїчних уявлень аби бити річку за непослух, соціальне життя людини, що є її природним середовищем як виду, завжди утримує у собі питання *qui prodest*, або «Кому це вигідно?»

З моєї точки зору, безсуб'єктний простір суспільного – нісенітниця. Створення благ для спільноти тісно і діалектично пов'язане із відчуття особистого вдоволення від власної діяльності, від блага для душі. Як казав, згідно Платону (Апологія 29d- 30b) Сократ, саме душа людини може

свідчити про те, що від чеснот може походити багатство та всі інші людські матеріальні статки, як приватні, так і для спільноти[С.229;].

Сучасна доба розвинутих технологій, коли людина усвідомила, як пише Ю.Андрієвська [10], що вона є творцем власного характеру, що кожна подія в її житті повинна мати значення, загострилася проблема мотиваційної спрямованості дій.

Суспільство, кожен з нас, потрапляє в залежність від настроїв та думок іншого, від того, як цей інший (а до того ж – наскільки ми знаємо себе і певні своїх реакцій ?) може зреагувати на ту чи іншу інформацію, як вплинуть на нього його зв'язки у соціальних мережах, тощо. І чим більш розвиненим у технологічному відношенні є соціум, тим швидше і небезпечніше може бути сила індивідуальної дії. А остання є ви слідом усвідомлених і неусвідомлених образ, напучувань родини, друзів, вчителів та протесту проти цих напучень.

Настанови, отримані у різні періоди життя, від особливого щодо сприйняття періоду дитинства, і через кризи соціалізації, які у соціальній психології дістали назву «вікна трансформацій», перетворюються на соціальні пресу позиції, тобто на налаштованість діяти певним чином. І ніхто з фахівців або знайомих не може з певністю передбачити який саме факт, враження, подія перетворяться на своєрідний «тріггер», спусковий гачок для дії технологічно озброєного індивідуума у суспільстві, де Бога для багатьох нема, а для інших – їх забагато, самі ж послання від Бога, богів, гуру, особистісно, чи групами лідерів представлених інституцій, створюють конфліктогенну зону безлічі індивідуальних інтерпретацій.

Відтак, виходячи з того, що внутрішній світ людини набуває , у сучасних умовах, тієї значущості, яку він не мав протягом усієї попередньої історії людства, коли смислотворення і споглядання асоціювалися виключно з аристократією, верхівкою духовенства, або були заняттям для митців і філософів, я використовував метод глибинного інтерв'ю як якісний метод

соціологічного дослідження. Адже саме завдяки йому ми можемо дізнатися про мотивацію людини і спрогнозувати її соціальну поведінку.

Загалом, розповсюдження якісних методів у конкретних соціологічних дослідженнях стало актуальним для різних замовників у останні десятиліття. У нашій країні вони ініціювалися спочатку західними партнерами. Компанії та корпорації, інвестуючи (чи збираючись інвестувати) значні кошти до українського бізнесового середовища, хотіли впевнитися у справжній мотивації майбутніх співробітників та партнерів, а поглиблене інтерв'ю дає змогу людині висловити навіть те, що їй було важко сформулювати попередньо.

За умови довіри до інтерв'юєра респонденти висловлюються відверто, тут не має таких «припущень на правду», якими грішать анкетування та опити. Респонденту надається необмежений час для роздумів, а вплив інтерв'юєра можна мінімізувати саме через те, що останній повинен бути здатним відслідковувати нюанси комунікації, заохочувати, але не провокувати, ставити відкриті запитання, але уміти побачити розгубленість, чи не бажання розкритися. Відчувати і показувати повагу до респондента, ставити запитання у зручному для нього темпі і форматі, водночас пам'ятаючи, що це – не бесіда, а соціологічне дослідження, тобто – притримуватися заздалегідь підготовленого сценарію взаємодії.

Звичайно, якісні методи дослідження, до яких належать різні проєктивні методи вивчення думок респондентів, наприклад метод асоціацій, метод завершення фраз та інші; а також метод фокус-груп, не виключають, а доповнюють кількісні методи збору інформації. Останні мають перевагу легшої формалізації, але, з досвіду, я б не назвав їх через це більш об'єктивними. Як на мене, розмова із людиною віч-на віч допомагає їй розкритися, при цьому я не приховував свого інтересу до певних питань – заздалегідь, тільки ще домовляючись про зустріч, я говорив про коло тем, які мене цікавлять і обґрунтовував це. Такий крок відразу сприяв встановленню

довірливих відносин. Тому логічно мій спосіб опитування можна віднести до прямих якісних методів у конкретних соціологічних дослідженнях.

Готуючись до проведення інтерв'ю я намагався зібрати максимум інформації про людину (і від посередника, адже я домовлявся про зустріч завжди через спільних знайомих – рекомендації та теорія «шести рукостискань» спрацьовувала як не може бути краще); я намагався отримати матеріал про майбутнього співрозмовника із соціальних мереж, і просто спостерігаючи за людиною у звичних для неї місцях перебування (транспорт, ТРЦ, кав'ярні, клуби). Іноді, оскільки мова йшла про представників малого бізнесу, переважно у сфері обслуговування – перше знайомство могло відбутися безпосередньо на їх робочих місцях. Звичайно, я притримувався певного сценарію у спілкуванні, пам'ятаючи про те, що глибинне інтерв'ю не тотожне бесіді. Я мав перелік питань, відповіді на які допомогли б мені розкрити тему соціальної та фахової мобільності у представників малого бізнесу в Україні.

За визначенням, критерієм до віднесення компанії чи підприємства до малого, середнього чи великого суб'єкту господарської діяльності є звіти, що надаються до податкової служби. Згідно до діючого, наразі положення, ДФСУ у листі від 08.11.2016 р. №24033/6/99-99-14-03-03-15 роз'яснила, що господарчі суб'єкти, залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік, можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва. Суб'єктами мікропідприємництва є фізичні особи - підприємці та юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 млн євро.

Суб'єктами малого підприємництва є фізичні особи - підприємці та юридичні особи – господарчі суб'єкти будь-якої організаційно-правової

форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн євро.

Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів середнього підприємництва. Великим платником податків є юридичні особи, у яких обсяг доходів від усіх видів діяльності за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує 500 млн грн або загальна сума сплачених до Держбюджету податків за такий самий період перевищує 12 млн грн.[168]. Особисто я не виокремлював питання приналежності справи моїх респондентів до мікробізнесу чи бізнесу малого. Це не має суттєвого значення у форматі вивчення їх мотивації, якому я присвятив один із вимірів мого магістерського дослідження, спираючись на категоріальний апарат соціології праці, зокрема.

Інтерв'ю глибинне у різних джерелах може іменуватися поглибленим. Особисто я не вважаю цю різницю суттєвою, тож використовую і те, і інше визначення. Головним для мене було створення тематичного плану щодо питань, які необхідно висвітлити задля розкриття теми моєї магістерської роботи. Оскільки предметом інтересу є мобільність сучасного підприємця в Україні, причому з точки зору її внутрішньої, мотиваційної вимірності, і, у такому ж плані, я був налаштований вивчити вплив воєнних дій на Сході країни: наскільки вони спричинилися до переїзду підприємців до столиці – коло моїх респондентів було сформовано наступним чином. Усі респонденти – вихідці зі Східної України, а саме: Рубіжне, Краматорськ, Троїцьке, Луганськ, Донецьк.

Другим маркером у моєму дослідженні було те, що усі вони є представниками малого бізнесу, бо саме у цьому прошарку населення можна виявити індивідуальні мотиви діяльності й відслідкувати зміни у них. Я не проводив різкої межі між мікробізнесом та бізнесом малим, оскільки самі підприємці не виявляють готовності до викриття справжнього обсягу товарообігу, а кількість офіційно оформлених працівників може суттєво (на мої припущення – у 1,5, 2 рази) перевищувати кількість дійсно працюючих найманих робітників.

Третя ознака, яку я вважаю суттєвою для мого дослідження є те, що усі опитувані переїхали до столиці. Четверте – тільки одна з них зверталася по державну допомогу, але усі вони покладалися лише на свої уміння та заощадження.

Мої респонденти вирізняються також тим, що усі вони – працюють у невиробничій сфері, вони дійсно будують суспільство знань та послуг і, у цьому сенсі, логічно представляють український ринок праці на світовому полі зайнятості. Було опитано 5 осіб (А,Б,В,Г,Д).

Задля коректності у порівняльному аналізі головних умонастроїв та їх чинників, я обрав 4-х людей, що переїхали до Києва після подій 2014 року, і тих, хто вже жив у столиці з 2011 року (1 особа). Глибинне інтерв'ю не випадково широко використовується у маркетингових дослідженнях, оскільки надає можливість виявити приховані мотиви поведінки особи, навіть ті, які вона не усвідомлює сама.

Їх готовність до співпраці базувалася на тому, що: 1) я спирався на рекомендації знайомих; 2) я обирав зручне для них місце та час для інтерв'ю; 3) я насправді цікавився їх роботою, був щирим, не повчав, не намагався провести свою лінію у сенсі ідеологічного навантаження; 4) я просив дозволу на запис і ніколи не вмикав телефон одразу, а також висловлював готовність вимкнути його за першого прохання респондента; 5) я обіцяв анонімність і відверто пояснював мету свого контакту – написання магістерського

диплому, і просив допомоги, аби розібратися краще, досліджуючи мотивації їх діяльності, переміщення, адаптаційні проблеми, вплив війни, тощо.

Я навмисне обираю людей різного віку та статі. Я вважаю цінним той досвід, який я отримав під час інтерв'ю із особами, що переїхали до Києва до Революції гідності, та вже після неї. Хоча четверо з опитуваних переїхали до Києва 2014 року, та їх мотивація мені видається співставною із мотивацією респондентки А, яка переїхала до Києва у 2011 році. Саме завдяки такому контексту інтерв'ю можна було зробити висновок щодо принципової для представників малого бізнесу активної життєвої позиції. Війна загострила прагнення «нормального облаштування», але моя гіпотеза щодо військового конфлікту як вирішального чинника мобільності не отримала підтвердження під час проведення глибинного інтерв'ю. Причому, хоча з огляду на гендерні особливості, поведінка жінок зазнає більшого впливу від сімейних обставин (крайньою мірою це стосується моїх респонденток), та їх життєві стратегії базуються саме на потребі самовираження, розвитку і свободи, у чому вони абсолютно співпадають із чоловіками. Усі опитувані мною підприємці говорили про те, що для них вкрай важливо, аби «різного начальства над ними було поменше», бо цінністю є «працювати на себе».

Саме тому, що формування фокус-групи за видом занять, чи за статусом мешкання, не сприймався б позитивно, адекватно відповідно до мого дослідницького інтересу, а більше цих людей нічого не об'єднувало (тема війни є ще більш делікатною через її ідеологічну завантаженість), я зупинився на такому якісному методі конкретного соціологічного дослідження як глибинне інтерв'ю. До цього ж мене привела і впевненість, що отримана віч-на-віч інформація буде більш достовірною, оскільки не буде «наведених» очікуваних реакцій, що викликані фактом знайомства, симпатій та антипатій, що формуються між учасниками групи під час спілкування, розповсюдження феноменів «зараження та навіювання», до яких можуть долучатися (а трапляється, що і не усвідомлено провокувати модератори). Звичайно, моя інтерпретація отриманої інформації може бути більш

суб'єктивною у порівнянні із тою, яку б я отримав у результаті співпраці з модератором, але з іншого боку – відсутня похибка на «домовленість» чи вплив, я цілком і повністю несу відповідальність за відбір запитань, я можу його обґрунтувати, і, у тій чи іншій послідовності та форматі, вони були опрацьовані із кожним респондентом.

2.2. Опис проведеного інтерв'ю.

Респондент А. Жінка 32-35 років. 1. Місце, звідки респондент походить – Рубіжне. 2. Тривалість інтерв'ю - 2, 5 години. 3. Місце проведення інтерв'ю - кав'ярня.

Закінчувала Харківську Юридичну Академію ім. Я.Мудрого, у **Київ переїхала 2011 року** у пошуках особистого щастя. Влаштуватися за фахом не вдалося. Відкрила свій хостел, додала лазню, переробила на SPA- салон, додала міні-отель.

Заміж вийшла, народила сина, за п'ять років розлучилася, наразі вже рік живе цивільним шлюбом з чоловіком, що переїхав з Кіровоградської області до Києва у пошуках роботи. Допмагає їй з бізнесом.

На них працює 6 осіб оформлених офіційно. Усі наймані працівники – кияни у 2-му поколінні, жителі околиць (4-ро), ті, що переїхали з Печерського та Шевченківського р-ну, ті, що вважаються центральними – 2-є. Обидва останніх працівника старші за віком (близько 50-ти), чоловік мав у минулому проблеми з алкоголем і працевлаштуванням, відповідно; жінка з родичами і поділом майна. Про прибутки та найманих за домовленістю говорити відмовилася. Каже, що на життя вистачає, відпочивають сім'єю у Туреччині та Єгипті, але не розкошують. Квартиру винаймають, але вже вклали гроші у трикімнатну новобудову. Про Рубіжне згадує неохоче, та політичного контексту це не має. З початком воєнних дій на Сході купила однокімнатну квартиру у Києві, куди перевезла мати. Батько лишився у Рубіжному «спиватися», за власним висловом респондента.

Політичних тем уникає, символічних запитань і спроб вивести питання з суто практичної життєвої площини не розуміє, життям у цілому задоволена, усі плани на майбутнє пов'язує із розширенням власної справи. Звичайно, хотілося б, аби війна в Україні закінчилася, бо людей жаль. Але окрім загальних зітхань – жодних планів чи зацікавленості.

Мова інтерв'ю українська, суржик.

Висновки.

Відтак, маємо – практичну раціональність, високий рівень адаптованості, збалансованість пристосування з розвитком власних ресурсів і концентрацію на поточних справах. Повна відсутність інтересу до диференціації за походженням, чи місцем народження-перебування. Запити такого типу щодо найманих робітників цікавили мене, як соціолога для аналізу мобільності як горизонтальної, так і вертикальної. Пересвідчився у наявності кореляції між особистісним виміром життєвого світу та змінами у виробничій (обслуговуючій) діяльності. Її висловлювання про те, що: «усі ми люди, усі – українці» можна сприймати як позицію неусвідомлюваного прагматично орієнтованого гуманізму.

Високий ступінь налаштованості на зміни у житті, використання усіх можливих власних ресурсів : кмітливість, зовнішність, працелюбство, гумор, відкритість до нових знайомств, задля просування вгору по щаблям суспільного бачення успіху: грошове винагородження і статус «господині». На мою думку, цей темп буде сповільнюватися, бо для розгортання підприємницьких нахилів не вистачає загальнокультурного підґрунтя. Цікаво, що сама респондента це визнає, цікавлячись, «щоб почитати». Жіночі романи не задовольняють (як насіння луциш), читає Д.Карнегі та різні посібники з серії «Як досягти успіху...», Р.Кіосакі (цикл «багатий батько – бідний батько»), з ностальгією згадує роки, проведені у Академії, правда зосереджуючись, в-основному, на питаннях «подруги-дівчата-хлопці».

Проблем з адаптацією у Києві не було, бо «своє від плакала коли до гуртожитку у Харкові потрапила».

Із застосування **техніки запитань: 1) «сходинки», або «драбина»** можна було зробити висновок, що для А. усі люди цікаві, але ця спільність є оточенням мікро- рівня, мезо – це вже спілкування із податковою, ріелтерами, тощо. Цікавість має практичний характер («свій» лікар, перукарка, швачка, тощо). Або клієнти, або постачальники, або наймані працівники – соціальний світ має чіткий поділ та масштаб. Часово-просторові координати суголосні, не суперечать один одному по самопочуттю та позиціонуванню; 2) **Техніка прихованих проблем** виявилася непродуктивною, бо викликала надто особистісні асоціації і могла бути по трактована як провокація, флірт з боку інтерв'юєра; 3) **Техніка символів** також була не досить плідною, оскільки вимагає від респондента розвинутої уяви, схильності до абстрактного мислення, бажання досліджувати певні події, аналізувати явища та процеси і робити висновки, узагальнювати їх.

Зустріч проходила у кав'ярні, тістечками та кавою пригощав я (Д.Б.), та ніхто мене до витрат не заохочував. Інтерв'ю тривало понад дві години, труднощі для мене складало кокетування респондента, або те, що мені видавалося за нього. Але, з огляду на те, що ніяких нескромних запрошень до продовження контакту не надійшло, роблю висновок, що це її манера спілкуватися. Рекомендацію дав мені знайомий, що зупинявся у її міні-отелі.

Респондент Б. Хлопець 27 років. 1. Місце, звідки респондент походить. **Краматорськ.** 2. Тривалість інтерв'ю - 1 година. 3. Місце проведення інтерв'ю - Портер Паб

Закінчив радіотехнічний технікум у Краматорську і Академію Управління у Донецьку. **Переїхав до Києва восени 2014 року**, уже тоді був упевнений, що війна - «це всерйоз та надовго». Переїхав разом із другом, з яким, ще за часів навчання у Донецьку, організували свою фірму з обслуговування комп'ютерів та торгівлі ними. Кількість найманих робітників під запис не називав. Матеріальних проблем в цілому не має. Планує «рухатися далі», до Німеччини. Причина – нестабільність політичної

ситуації. Сепаратистам не співчуває, питання про Батьківщину викликало криву усмішку, вона для нього представлена політиками, ні до кого з них довіри не має. Дівчина є, але на особистому житті не зосереджений – «треба самому на ноги встати». Є молодший брат, батьки лишились у Краматорську, але близьких стосунків із ними не підтримує. За нагоди – передає гроші (200-300 доларів щомісяця) .

Основою для спілкування вважає вірність у взятих на себе зобов'язаннях в ділових стосунках. Спілкується у Мережі із донеччанами, що виїхали до Німеччини ще наприкінці 90-х. Знаходить спільну мову з ними краще, незважаючи на різницю у віці (приблизно 15-20 років), аніж із їх дітьми, багато хто з яких вже народилися у Німеччині. Життєві цінності – роби свою справу і не мішайся до інших. Зустріч проходила у Портер Пабі. Пили не багато (0, 5 пива на особу), за себе платив сам.

Проблем з адаптацією у Києві не було, «тут усі не київські».

Мова інтерв'ю: російська

Висновки.

Соціальні зв'язки людини бізнесу формуються відповідно до вимог справи. Вона ж виникає завдяки бажанню особи до самовираження і зростання, яке напряду не має грошового чи соціально-статусного вираження. Мотивація сучасного підприємця представляє собою складний комплекс ціннісних нашарувань. Але, за будь яких умов, діяч, новатор є чутливим до політичної ситуації. Навіть дистанціюючись від неї, підприємець вважає функцією держави підтримувати стабільність і рівновагу, як необхідні умови для розвитку бізнесу.

Респондент В. Хлопець 29 років. 1.Місце, звідки респондент походить. **Троїцьке.** Найменш урбанізоване у порівнянні з іншими містами, звідки приїхали інші респонденти. 2.Тривалість інтерв'ю - 2 години.

3. Місце проведення інтерв'ю – кафе «Пузата хата»

Працює, як сам представив себе, мерчандайзером, хоча мріяв стати лікарем. Але жалю за нездійсненими мріями не має. Приїхав до Києва **восени 2014**

року, бо «стали вже дуже стріляти». Водночас, не визнає війну єдиним чинником свого переміщення, бо «усе одно треба кудись рухатися». Починав в гіпермаркеті мерчандайзером і досі вважає себе ним, хоча має у власності вже три кафе. Разом із друзями планують відкриття пекарень. Друзі, як соціальний капітал, з'явилися під час роботи у гіпермаркеті. Усі – з різних міст, як я зрозумів (Д.Б.) – невеликих, районного підпорядкування. Зі Сходу товаришів по справі не має, але у соціальних мережах підтримує контакт із родичами та сусідами, що лишилися у місті. Допмагає волонтерам матеріально (продукти). Плани на відкриття власних кафе стали формуватися при знайомствах із представниками фірм, що були поставниками різної харчової (напої включно) продукції для гіпермаркету, де працював. Практично ніде не подорожував, за винятком Турції (відпочинок), але хотів би побачити світ. Їздив до Івано-Франківська на запрошення, бо хлопець, із яким разом винаймали квартиру по приїзді до Києва – звідти. Мої питання щодо політичних особливостей у світогляді «Схід – Захід» не зустріли розуміння. Із задоволенням розповідав про заклади громадського харчування у Івано-Франківську і набутий там досвід облаштування.

Зустріч проходила у кафе «Пузата хата». Пили каву, кожен за себе платив сам.

Проблеми з адаптацією у Києві були лише на початку, «поки не знайшов нормальне житло». Розраховував лише на себе і власні заощадження.

Мова інтерв'ю: російська, суржик.

Висновки.

Респондент є яскравим свідченням того, що соціальний капітал (зв'язки) щонайтісніше пов'язаний із капіталом культурним (цінності) та особистісним (навички, вміння, знання). Головною рисою людини - підприємця є допитливість, сфокусована на практичних завданнях. Війна стає чинником, що загострює ситуацію вибору життєвих тактик, але для інноваційно налаштованого суб'єкта не є визначальним фактором щодо окреслення життєвих стратегій.

Респондент Г. Жінка 54 років. 1. Місце, звідки респондент походить. **Луганськ**. 2. Тривалість інтерв'ю – 2,5 години. 3. Місце проведення – кабінет господині.

Господиня фізкультурно-оздоровчого комплексу. Має медичну освіту. У Луганську викладала у медичному училищі і мала приватну практику як масажист і косметолог. У власності був косметичний салон, де на постійній основі працювало 12 чоловік (і жінок, у співвідношенні 4: 8). Переїхала із родиною до Києва **восени 2014** року. Причиною були не стільки військові дії, скільки відсутність роботи у чоловіка і дітей, які працювали у державних установах, де з появою «сепарів стало все дуже складно». Після переїзду головні витрати були пов'язані із орендою житла. Чоловік звертався по допомогу у Міністерство у справах тимчасово окупованих територій, отримав інформацію і допомогу у працевлаштуванні. Щодо моєї респонденти, то вона «звернулась до записника», бо «клієнтки були і з Києва». Вивчала пропозиції щодо роботи у Мережі. Саме через останню стала працювати як найманий робітник у салоні, та досить швидко (практично за рік - два) створила власну клієнтську базу. Зрозуміла, що на ринку косметичних послуг конкуренція вища, аніж у ниші, де поєднуються оздоровчі процедури (масаж, spa) і тренувальні. Додала до своїх пропозицій навчання танцям для дівчат. Заохотила до співпраці дочку (юриста за фахом). Зараз має стабільний прибуток і 10 офіційно найнятих працівників.

Зустріч проходила у кабінеті господині. Пригощала кавою.

Проблеми з адаптацією у Києві були аналогічні проблемам респондента В. (лише на початку, «поки не знайшли нормальне житло». Розраховувала лише на себе і власні заощадження).

Висновки.

Хоча жінки вважаються більше орієнтованими на цінності пристосування, але маємо аргумент на користь того, що підприємець адаптується так, аби відтворення його робочої сили відбувалося розширено. Моя респондентка демонструвала впевненість у власних силах, впевненість, що ґрунтувалася на

досвіді і працелюбності. Жодних нарікань на уряд, родину, тощо. Чітко відслідковувався внутрішній локус-контроль. Налаштованість на розвиток підтверджувалась обізнаністю у можливостях мережевого простору. Як волонтер працює у військовому шпиталі, роблячи масажі. Водночас, спілкується із членами сімей, лишає візитівки, адже «добро і бізнес одне одному допомагають». Як бачимо, вікові проблеми у людини з активною життєвою позицією не актуалізовані.

Мова інтерв'ю: російська

Респондент Д. Жінка 40 років. 1. Місце, звідки респондент походить. **Донецьк.** 2. Тривалість інтерв'ю - 2 години. 3. Місце проведення інтерв'ю – кафе.

Господиня навчально-виховного Центру. Етнічна росіянка за походженням. Народилася у невеличкому селищі під Донецьком. Пишається тим, що має вищу філологічну освіту за спеціальністю «українська мова та література», навчалася у Донецьку. Переїхала до Києва **восени 2014 року**, коли стало зрозуміло, що «життя на Сході вже не буде». Головною причиною називає те, що завжди відчувала себе патріоткою України, поділяла її культурні цінності, зокрема демократичність, працелюбство, індивідуалізм. З цих причин і розлучилась навесні 2014 року із чоловіком (у шлюбі 20 років, доросла дочка, навчається у Польщі, духовні цінності поділяє із матір'ю), що став на службу ватажкам ДНР. Звернулась по приїзді по допомогу в Міністерство у справах тимчасово окупованих територій. Допомогли із гуртожитком. На місці побачила проблему із доглядом за дітьми, відкрила невеличкий приватний дитсадок та курси української мови для тих, хто приїхав зі Сходу. Далі звернулася через Мережу по можливості співпраці із курсами підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Підготувала низку презентацій, розміщувала їх у Інтернеті, знайшлися спонсори. Зараз поєднує «роботу на себе» із співпрацею з державними установами та громадськими організаціями. Має активні зв'язки із волонтерським рухом. З'ясувати форму власності і спосіб підпорядкування реєстрацію її навчально-

виховного центру не вдалося, бо жінка почала запевняти, що «з реєстрацією у неї все гаразд», але зазначила, що «дає роботу десятку чоловік (жінок) щонайменше» Центр регулярно відвідують на платній основі заради семінарів по самовдосконаленню жінки і молодь не тільки зі Сходу. Мова інтерв'ю: російська

Висновки. Саме ця респондентка виявилася найбільш політично активною. Разом із цим, показово, що кризова ситуація (війна) стала для неї можливістю перегляду своїх здатностей і потреб, а також утвердженням у притаманній їй системі цінностей.

Питання, розроблені мною (Д.Б.) для проведення поглибленого інтерв'ю.

1. Чи подобається вам те, чим ви зараз займаєтеся ? Наскільки, якщо оцінювати за шкалою від 1 до 10?
2. Коли і за яких обставин ви вирішили присвятити себе саме цьому виду діяльності ?
3. Розкажіть про роки вашого навчання.
4. Може, було б краще, якби ви працювали за фахом ?
5. Навіщо підприємцю вища освіта?
6. Коли і за яких обставин ви вирішили переїхати до Києва?
7. Чи підтримувала вас ваша родина у питаннях переїзду?
8. Чи підтримувала вас ваша родина у вашій справі ?
9. Чому ви обрали саме Київ і чи плануєте у ньому працювати надалі?
10. В цілому ви оцінюєте вашу попередню діяльність як успішну, чи ні, якщо оцінювати за шкалою від 1 до 10?
11. Ви підтримуєте зв'язки із друзями, однокласниками, родичами і як ви це робите?
12. Чи багато у вас друзів?
13. Наскільки для вас важливими та близькими є однодумці у вашій справі?
14. Чи вважали ви вашу діяльність успішною до 2014 року?
15. Що змусило вас переїхати саме до Києва? Можливості великого міста...

- 16.3 якими труднощами ви зустрілися упередженість, налагодження нових зв'язків...
17. Чи відбулися зміни у сфері вашої виробничої спеціалізації...
18. Які нові компетенції ви придбали, а що стало на заваді адаптації до нових реалій практичної життєдіяльності...
19. Що слугує головним опертям для вашої трудової активності... Підтримка родини, неурядових організацій, мотивація солідарності, виклик щодо самореалізації, патріотичні почуття, тощо...
20. Чи «легкі на підйом» ваші товариші, ви обговорюєте можливість розширення бізнесу в Україні? Інших країнах?
21. Як на вас вплинула Революція гідності і події 2013-2014 років?
22. Як ви вважаєте, у сепаратистів є «своя правда»?
23. Ви хотіли аби ваші діти продовжили вашу справу?
24. Чи пішли б ви захищати Україну із зброєю у руках у лавах ВСУ? У лавах добровільних об'єднань?
25. Як ви вважаєте – волонтерський рух насправді допомагає нашим громадянам чи це – само піар?
26. Які фільми ви любите дивитися?
27. На що ви здатні, аби розбагатіти : скільки часу можете приділяти своєму бізнесу; наскільки виправдане суворе дотримання чинного законодавства?
28. Ваш відпочинок є більш активним чи пасивним; як ви ставитесь до комп'ютерних ігор?
29. Ви пропонуєте свої послуги через Інтернет? А збираєтесь це робити?
30. У чому ви вбачаєте перспективи розвитку своєї справи?
31. Ви користуєтесь послугами Telegram, Viber ?
32. Як ви вважаєте – людина є хазяїном своєї долі?
33. Присутність наших сучасників у соціальних мережах: нормально, дратує, розкажіть про те як ви використовуєте мережу?
34. Ваші близькі з розумінням ставляться до вашої зайнятості?

35. Розкажіть, будь ласка, про свою останню відпустку. А як ви взагалі відпочиваєте?
36. Що вам найбільше подобається в людях?
37. Як ви думаєте: наскільки ви презентуєте (ведете) себе по різному в залежності від того – чи у колі ви друзів, чи серед замовників, постачальників, клієнтів – ви різна людина?
38. Від чого ви стомлюєтесь у робочому спілкуванні? А що вас надихає?
39. У якому відношенні була для вас корисною наша сьогоднішня розмова?

Дякую за увагу, приділений час, успіхів.

2.3 Загальні висновки та рекомендації

Можна зазначити, що кількість запитань є зовеликою для опитування. Але справа у тому, що особливістю оповіді, на яку розрахований такий розповсюджений і затребуваний, відповідно, дослідниками, наративний підхід, є специфіка ланцюгу «запитання-відповідь». Питаючи про одне, можна отримати відповідь на інше. Головним завданням для мене було побачити життєвий шлях людини, зв'язок між його внутрішньою мотивацією і мобільністю. Визначити, як вплинули на нього військові дії на Сході країни, його ставлення до урядових програм, до волонтерської діяльності, тощо. Суттєвим виміром активності респондента була для мене його активність у віртуальному просторі.

Моя робота із респондентами засновувалась як на принципах проведення конкретного соціологічного дослідження, так і на засадах психологічних методик «відстороненого» , або це, як не парадоксально, синонімізується із настановами «активного» слухання. Такий вид взаємодії передбачає вихід інтерв'юєра у так звану «мета-позицію». Тобто я не дозволяв собі висловлювати оціночні судження, робити висновки за респондента. Я підлаштовувався до темпів його наративу. Звичайно, мої питання відповідно до принципів соціологічного опитування частково повторювались, провокаційні змінювались на нейтральні – я утримував у своєму полі зору власну мету: з'ясувати особливості мотивації до праці

представників малого підприємництва, якими особистісними рисами обумовлена їх активна життєва позиція, як на них вплинули події 2013-2014 років і продовжують впливати військові дії на сході України. Часом, для того щоб розкритися, від респондента потрібна не просто формальна відповідь на запитання, а розгорнуті розмисли, до яких я і спонукав їх у глибинному інтерв'ю. Саме тому до питань я включав такі, що начеб то не стосуються безпосередньо діяльнісної мотивації чи політичних орієнтацій. Адже значущість, місце і роль підприємців у соціально-культурному, а не тільки економічному майбутті нашої країни залежить і від побутових звичок, і від звичної мови спілкування. Мої респонденти виявились (очікувано) російськомовними, але ні я, ані вони не акцентували на цьому увагу.

Частково, за потреби, моя робота передбачала просто наявність моральної підтримки – і справа не у тому, що ми зустрічалися у публічних місцях з певним рівнем галасу. У головах та душах наших співвітчизників хаос внутрішній перегукується із хаосом навколишнього світу. Як політики (і не тільки нашої країни) не можуть дійти згоди щодо виваженої програми дій, так і окремим особам важко ранжувати за пріоритетністю свої цілі, усвідомлювати зв'язки між поведінковими патернами у різних сферах життєдіяльності, тощо. Є підстави вважати, що саме поглиблене інтерв'ю надало їм шанс замислитися щодо необхідності опрацювання нових механізмів адаптації для поліпшення якості життя.

При інтерпретації отриманої мною інформації я намагався уникнути будь-якої упередженості, у моїй роботі мені допомогли методики безпосереднього (вуличного) опитування людей, бо у них особи розкриваються через швидкий емоційний відгук, тому у нагоді стали соціологічні дослідження того Як одна із найважливіших, як на мене, форм опитування, глибинне інтерв'ю поєднує у собі різні вимоги щодо запитань інтерв'юєра. З одного боку, я намагався притримуватися заздалегідь запланованого, а з іншого – такий тип якісного соціологічного дослідження передбачає певний простір для імпровізації, причому, як з боку інтерв'юєра,

так і респондента. Головним для мене була потреба керування цим простором. Мої питання якщо і не виглядають декуди досить відкритими, але контекст спілкування виявляв їх заохочувальний потенціал, до того ж я завжди практикував уточнюючі запитання.

Враховуючи різницю між бесідою (проводиться за сценарієм) та глибинним інтерв'ю, я все ж припускав певну комунікаційну свободу комунікації як для себе, у якості модератора, так і для респондента.

Суттєвим моментом є те, що використання **техніки символів** передбачає наявність спільного культурного простору та суголосності у розкодуванні його смислів і для інтерв'юєра і для опитуваної особи. Практично для всіх респондентів це виявилось занадто складним.

Я пересвідчився, що не стільки статі, але вік, з огляду на експотенційне зростання технологій, що дається взнаки і на суто побутовому рівні, формуючи нову техносферу можуть бути перешкодою для порозуміння інтерв'юєра та респондента. 20 років у нашій ситуації виявляються вирішальним терміном, який ускладнює комунікацію.

Важливим чинником у формуванні світоставлення представника малого бізнесу також є освіта. Сам диплом, наразі, вже свідчить про налаштованість людини до отримання нових знань та вмінь більше, аніж про її статусні устремління. Адже, людина вимушена іноді пристосовуватися до не завжди раціональних вимог батьків, державних настанов, традицій у країні, розуміння престижу оточенням.

Підприємці, в – основному, люди орієнтовані практично, їх цікавлять не наукові розробки, тим більш, не підтримані матеріальним зиском у короткостроковій перспективі, а ті сфери діяльності, де вони можуть виразити свою активність тут і зараз, а якщо вже і планувати надовго – то спираючись на власні навички і уміння. Історично, від стратегічного бачення світового простору загалом, співвіднесення такого типу зацікавлення із своїм внутрішнім світом, - українців на імперських теренах (Австро-Угорщина, Польща, Росія, Радянський Союз) відчували, хоча, звичайно, існує різниця

між визнанням приватної власності колонізатором, чи кріпацтвом та його модифікаціями. Та планувати щось всерйоз і надовго, а надто – цікавитися своїм внутрішнім світом не у якості можливості виразити природні здібності, активність, тощо, а споглядально – не у дусі підприємця загалом, а надто того, хто народився у країні, де кожне покоління проходило через війни, революції й реформації.

РОЗДІЛ 3. МОБІЛЬНІСТЬ СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМЦЯ: ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА СУСПІЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ.

3.1.Мотиваційна динаміка у соціокультурному середовищі нових інформаційно-технологічних можливостей.

Як економічний феномен, що має особливу укоріненість у культурних, соціальних, політичних практиках суспільства, підприємницька діяльність реалізує себе через історичну конкретику відповідних символів та ритуалів спілкування, що залежать від технічних засобів здійснення комунікації. Тому логічним буде зупинитися, зокрема, на питаннях само презентації підприємця у віртуальному просторі, на те, як впливає на інтеракції, взаємодію тих, хто надає послуги та товари і тих, хто їх споживає, сама культура мережі, адже в ній постійно змінюються позиції і тих, і інших.

Місце людини активної в сучасних соціальних практиках опосередковується відповідними засобами комунікації, які усе більше належать віртуальному простору. Водночас, якщо ми будемо розглядати змістовну сторону спілкування у мережі, то вона, як на мене, більше усього представлена гуманітарним контентом. Тобто, ми маємо справу із новими вимірами антропологічного як суто людського. Для того, аби зрозуміти мобільність сучасного підприємця як його технологічну мобільність і, разом із цим, мотиваційну динаміку, необхідно зосередитися на питаннях його соціального руху, як він представлений можливостями віртуального простору.

Спосіб життя стрімко змінюється, мобільність не тільки призводить до глобалізації, але і сама стає глобальним явищем. Відтак, досвід адаптації, інтеграції і міжкультурних взаємодій є, з одного боку, представленим у мережевій культурі, а з іншого - сам стимулює розвиток сучасних засобів і систем комунікації.

Поєднання слова і зображення, музики і можливостей прямого діалогу, при фізичній просторовій незалежності – усі ці переваги віртуального спілкування у повній мірі можуть допомагати веденню підприємницької діяльності через Інтернет. І тут вже постає питання про культуру бізнесмена, що користується Мережею. Технології зв'язку викликають «смерть простору» як віддаленості географічної, але загострюють питання культурної адаптації та збереження ідентичності. Криза живої комунікації – не загрожує, як на мене, представникам малого підприємництва. Але кризовою, у сенсі неефективним, більше того, деструктивним може бути і віртуальне, і безпосереднє спілкування у разі культурних непорозумінь.

Я вже писав про сучасне розуміння мобільності як всеохоплюючого руху, посиляючись на популярність праць Дж.Уррі, наразі, хотів би підкреслити, що успішність будь-якого підприємництва завжди залежала від того, що ми зараз називаємо інфраструктурою та логістикою. Розповсюдження, експансія – це природний шлях мобільності капіталу. Його різні форми і види торували історичний шлях людства: від торгівельного – до виробничого і фінансового. Людина, капіталізує свої здібності і уміння, перетворюючи ресурси на можливості саме у соціальному просторі обміну та порівняння. Такі види капіталу як культурний та соціальний можуть існувати тільки у постійній динаміці, і вони є суспільним середовищем функціонування особистісного капіталу.

Особливістю людської мобільності є її глобальний розмах при прагненні збереження ідентичності, це свідчить про комунікацію як сутність соціального і про важливість її представлення у різних технологічних видах та формах. Мобільність, у вимірності антропологічної соціології, набуває усе більше пізнавальних форм та технологічних форматів, для сучасної людини вона є глобальною і віртуальною.

Інформація впливає на мотиваційні схеми підприємця, але і вони впливають на наповнення інформаційного простору.

Сучасна мобільність, пов'язана із міграційними процесам виводить нас до нового «контрактного», корпоративного співробітництва. А це вже інші ціннісні мапи досягнення соціального простору, у порівнянні з осідлим способом життя, торгівлі, виробництва. Постійність руху вимагає закріплення своїх досягнень у структурі соціальних практик, а його диверсифікація у сучасних умовах позначається на розвитку різних дослідницьких програм щодо вивчення мобільності.

Віртуальний простір дозволяє поєднати локальну і магістральну культурні домінанти ведення бізнесу. Якщо перші є більш фіксованими щодо виду і обсягу діяльності, то другі – відрізняються контекстним характером ведення справ, сучасний підприємець не прив'язаний до офісу, а його зв'язок із країною перебування має економічну обумовленість. Водночас, я б назвав представника малого бізнесу патріотом, бо він дуже поціновує приватний простір своїх звичок. Усі опитувані мною під час глибинного інтерв'ю респонденти зазначали важливість для них свободи вибору «своєї кав'ярні», свого парку, спортивного клубу, тощо. Сучасний підприємець як головний актор громадянського суспільства відданий свободі обирати, не бути прив'язаним насильно, але має прихильність до тих «прив'язок», що він їх сам обрав. Менталітет нашого народу є духовністю руху, любов до України у канадській діаспорі ніким не ставиться під сумнів. Українці їдуть працювати за кордон, відкривають свої бізнеси, навіть коли починали з найманої праці.

Віртуальний простір, що уможливорює різноманітну комунікацію, у цьому відношенні для наших співвітчизників має особливе значення, поєднуючи Схід та Захід, столицю і невеличкі містечка. Провінція і окраїна стають характеристиками культурно-психологічними, а не соціально-статусними. Магістральний характер взаємодії надає не її масштаб, а рівень контролю над діями учасників. Контроль над простором, що його надає Мережа, вимагає від сучасної особистості прискореного руху у часі, набуття нових компетенцій, адаптації як уміння пристосовуючись, пристосовувати

обставини, попит, людей, зв'язки до себе, до своїх інтересів. Не випадково Бруно Латур так і позначив своє вивчення технократичних способів буття сучасної повсякденності, як «Запити щодо способів існування. Антропологія сучасності» [157].

У віртуально-інформаційному просторі сьогодні йдуть головні геополітичні та ідеологічні битви, і «глобальне павутиння» цілком відповідає функціям світової імперії - не випадково віртуальне царство відтворює земне життя у всіх його проявах, від дружби і скандалів до пороків і хвороб.

Діяльність сучасного підприємця відзначається особливим поєднанням використання (і створення) комп'ютерних технологій і мотиваційно-діяльнісними схемами, що були притаманні креативній сутності людини споконвіку. На відміну від простого споживача видовищ він долучає динаміку повсякдення і у свою мережеву присутність, не компенсуючи повільність і рутинність праці грою у бої, адже чого-чого, а адреналіну при веденні своєї справи у сучасних умовах політичної і економічної нестабільності, влади великого капіталу і корумпованого чиновництва, представникові малого підприємництва вистачає.

Роблячи акцент на системі комунікації та алгоритмі «мотив - рішення - дія», соціологія мобільності (руху – у сучасному потрактуванні) звертається до проектної свідомості. Активація знання стосовно реальної практики означає застосування науки як технології. Якщо для природничих наук цей механізм поєднання фундаментальних і прикладних функцій звичайний, то для гуманітарних проблематичний. Однак, на моє переконання, на гуманітарні науки поширюється теза Р. Кірхгофа «Немає нічого практичніше гарну теорію», виражений на свій лад антропологом-функціоналістом Б. Малиновським: «Якщо теорія істинна, то вона одночасно є і прикладною». До того ж – ми кшталтуємо соціологію у якості соціально-поведінкової дисципліни, попри спорідненість макросоціологічних досліджень з історією, політологією, філософією, тощо.

З урахуванням хаотичності як визначальної риси сучасної цивілізації та нестійких зв'язків, аналіз яких би М.Грановетер [38] протиставив структурному та інституціональному підходам, показуючи як поширюється головний «товар» нашого часу – інформація через мережу, і, як ці, начеб - то «слабкі» зв'язки стають причиною професійної, географічної, соціальної мобільності, ми можемо вивчати соціальний вплив на мотивацію діяльності сучасних представників малого бізнесу.

Інтернет виконує функції своєрідного координатора діяльності мережових спільнот, у яких людина виступає і продуцентом, і консументом, споживачем, водночас. Логічно, що соціологія руху, як соціально-поведінкова наука, що розширює обрії вивчення соціології мобільності, адаптуючи її концепції до динамічних реалій сучасних соціальних практик, потребує розширення дослідницького діапазону і розвитку свого категоріального апарату, що відповідав би викликам необхідності вивчення розмаїття та різноманітності явищ та процесів емпіричного повсякдення.

Існує думка (перш за все, поширена у спільноті культурологічній: літературознавців, етносоціологів, необіхевіористів, тощо), що моделі поведінки не є безкінечними, як і формати, сценарії мотивації діяльнісного світоставлення. Іноді, навіть називають цифру: від чотирьох, найбільш розповсюджених, до тридцяти двох, під дослідження яких вже створені спеціальні відділи поведінкового аналізу у силових структурах більшої частини розвинених країн. Така практика виправдовує себе тим, що саме системний і, водночас, міждисциплінарний підхід надає нам можливості для макросоціологічного дослідження динаміки мотивації до дії, синтезуючи різні виміри діяльнісного підходу та сценаріїв поведінки особистості, як у групах, так і у індивідуальному аспекті життєздійснення. Ми можемо прослідкувати рівень активації мотивів, їх місце у співвідношенні «особистісні цінності – соціальна ієрархія (владна, гендерна, вікова, етнонаціональна, конфесійна, тощо)» – завдяки мережевим ресурсам це

зробити ще легше, як підкреслюють фахівці з вивчення культурного та економічного потенціалу соціальних мереж [133].

Поведінка підприємця змінювалась відповідно до конкретно-історичних умов, їх культурної, ідеологічної спрямованості та технічних можливостей прояву, та можливість конструювання власної ідентичності є безперечним трендом поведінки активно налаштованої особистості. Наразі, ми маємо справу із безпрецедентним історичним викликом формування множинних ідентичностей, синтетичних та складно організованих, які може (і повинна! Особливо, коли йдеться про представників малого бізнесу) створювати і презентувати особистість і сферою буття яких є соціальна дійсність як по цей, так і по інший бік комп'ютерного монітору.

З'являється новий запит щодо використання когнітивного алгоритму К.Леві-Строса, який створив його на підставі інтерпретації міфології як коду світогляду і діяльності – наразі, вже можна говорити про міфотворчі функції та виміри, можливості і небезпеки віртуального простору.

У своєму магістерському дослідженні я користувався положеннями і соціології праці, і соціології культури, (хоча щодо останньої, вже зазначав свою прихильність до позиції Дж.Александера, який вважає культурність ознакою соціального на загал). Мобільність сучасного підприємця – це його здатність бути різним, і водночас, тотожним самому собі, бути критичним, користуючись Мережею, беручи від неї і інформацію, і натхнення, презентуючи себе і розвиваючи свої компетенції, як виробничі, так і соціальні. У сучасних умовах ми маємо переміщення інтерактивних ритуалів суспільної взаємодії та інтелектуальної співпраці підприємців до віртуального простору. І разом із появою нових можливостей, з'являються і нові виклики, вимоги, конфліктні площини, тощо. Зберегти свою ідентичність можна лише розвиваючи її. Адже будь –які трансформації сучасної цивілізації, де пост матеріальне визначає і пост економічне, про що пише В.Іноземцев [52]. А важливість цього осередку самоусвідомлення та самопочуття не просто корелює із світовідношення особистості –

ідентичність може бути джерелом толерантності, а може - агресії; вона може слугувати мобільності як одному із способів розвитку ресурсів людини, їх капіталізації (що і передбачає переміщення), набуття, відповідно, соціального капіталу, - а може провокувати на шахраювання і маніпуляції, які у віртуальному просторі особливо важко відслідковуються.

Загальним місцем є повторення того, що кожна особистість формується під впливом соціального оточення, що по своїй суті вона є «сукупністю, ансамблем суспільних взаємин» (К.Маркс), та необхідність постійного звернення до цієї дефініції обумовлюється тим, що будь-яка рефлексія, усвідомлення, яке уможливорює вивчення сучасної практики розгортання цього ансамблю, потребує конкретно-історичного аналізу даного концепту.

Головним актором сучасності є людина, яка налаштована на критичне відтворення та конструктивне творення зовнішніх та внутрішніх реалій повсякденного життя. Це культурний, тобто універсально діючий цивілізований, самостійний, відповідальний індивідуум, через одиничність і особливість якого знаходять своє вираження всезагальні тенденції історичного розвитку людства.

Багатоманітність діяльнісного світовідношення у концентрованому вигляді представлене саме у діяльності підприємця. На цьому ґрунтуються інноваційні механізми підвищення конкурентоспроможності в умовах економічної нестабільності, як підкреслюють спеціалісти з питань соціально-економічного прогнозування [53].

Сучасна доба глобальних зв'язків та ризиків, панування нових інформаційних технологій виокремлює нові якості і у культурі підприємницької діяльності. Це стосується і особливостей ділової комунікації інтернет-користувачів, і нового характеру надання послуг і просування товарів, і самої специфіки опосередкування, а також питань про влаштування і розміщення, розгортання діяльності віртуальних компаній і підприємств. Аналітика підприємницьких взаємодій, окреслення перспектив

їх розвитку стає неможливим без вивчення тенденцій їх технологічного забезпечення, що підкреслюють і економісти, і математики, і соціологи [8].

Як ми бачимо, широкий спектр взаємодій продаж і послуг не тільки функціонують на широко відомому e-bay та інших сервісах, вони суттєво впливають на сам принцип існування ринку, як і соціальних інституцій загалом. При чому це стосується і визнано демократичних суспільств, і тих, хто лише стає на шлях демократичного розвитку у його класичному розумінні. Вплив інформаційних технологій сучасної доби на міжособистісну взаємодію, на обмін видами та результатами діяльності не є однозначним. Адже той факт, що Google як пошукова служба заступає друковані джерела інформації, і у той же час, презентує їх, забираючи у традиційних ЗМІ прибутки від реклами, примушує останні приділяти більше уваги потребам саме читачів, а не рекламодавців [99, С.28]. У той же час інтернет-простір заповнюється програмами-ботами, рейковими новинами, тобто стає більш маніпулятивним щодо користувачів, і просуває інтереси продавців різного штибу. Тут таки знову хочу підкреслити, що представники малого бізнесу не мають таких фінансових можливостей, аби торгувати нечесно, використовуючи можливості електронних сервісів. Практично усі вони, працюючи у Мережі, разом із тим доступні і для безпосереднього спілкування зі споживачами у офф-лайн просторі.

Кожен підприємець прагне до розбудови свого бізнесу, а відтак, налаштований на завоювання відповідної репутації як важливого чинника підняття його конкурентноспроможності. У цьому випадку підтримка у віртуальному просторі задоволеними клієнтами є значущою. Це стосується, звичайно, і великих компаній, але саме їм легше «купувати» блогерів. Цим же шляхом ідуть і олігархи, що через політиків лобіюють свої інтереси. Влада і багатство - часто-густо у нашому суспільстві ці дві функції поєднує у собі одна персона. Великий бізнес іде у владу, аби захистити свої статки та добитися використання державних коштів у своїх інтересах, а політики намагаються залучити до своїх виборців та агентів щонайбільші групи

населення, від імені яких вони можуть віщувати. Таким чином, віртуальний простір має значну цінність для поширення та універсалізації і приватних інтересів, і групових запитів. Культурна перевага підприємця у цьому контексті полягає у більш обережному ставленні до сакральної вимірності нашого буття. Він за визначенням є більш схильним до «мистецтва необхідної імпровізації, яка і є ознакою вищої досконалості» [96, С.95]

3.2. Соціологія руху і мобільність у формативанні нових видів праці та викликів само здійснення сучасного підприємця.

Досліджуючи процеси розподілу емоційної енергії та функціонування соціального капіталу, Р.Коллінз робить висновок про суттєве значення за діяння акторів суспільних взаємодій у соціальні мережі [56, С.97]. І хоча йдеться про представників наукової сфери діяльності, це справедливо, з моєї точки зору, буде віднести і до бізнесово налаштованих особистостей. Людині активної життєвої позиції, діяча (а саме такі риси втілюються у постаті підприємця будь-якої доби) в сучасних умовах притаманна налаштованість і здатність працювати з величезним обсягом інформації, утримуючи головну лінію власного інтересу, і, водночас, гнучко реагуючи на виклики дотичного середовища, яке постійно змінюється. Культура підприємця стає пошуком та відслідковуванням інваріантності у розмаїтті новин справжніх та фейкових.

Комунікація, у нашому випадку – ділова, може бути описана через її історію і переміщення з одних культурних площин до інших. Із зміною способу спілкування та управлінських взаємодій не знижується значущість їх опосередкованого характеру, але змінюється формат цього опосередкування. Віртуальний простір стає визначальним місцем для здійснення інтерактивної діяльності. Економічні, соціальні, культурні, політичні, опосередковані інформаційними технологіями взаємини, формують складне середовище підприємницької діяльності.

Саме завдяки Мережі ми зустрічаємося з усе більшою міждисциплінарністю та синергією, взаємодоповненням і

взаємопідсиленням, внаслідок взаємопроникнення різних видів діяльності. Підприємець не просто розвиває свої здібності як виробник певного виду товарів та послуг, успішність його діяльності базується на комунікативній компетенції, він набуває нових якостей як особистість і громадянин, розвиваючи її. Це пов'язане із його здатністю пристосовуватися до вимог ринку, водночас впливаючи на його формування і функціонування. Для цього підприємцю необхідно набувати ширшого погляду на свою справу, враховуючи ціннісну динаміку і свою, і своїх клієнтів. Тим більше, що особливістю поведінки у віртуальному просторі є те, що людина виконує одночасно низку ролей, які то доповнюють одна одну, то суперечать одна іншій. Споживаючи одні товари і послуги, підприємець, водночас рекламує свою продукцію і презентує себе, свої уявлення про гарне і не гарне, хороше і погане.

Нобелівський лауреат з економіки 2017 року Річард Талер вивчав психологічні чинники впливу на економічну поведінку людей, його попередники по нагородам також приділяли головну увагу різним культурним і соціально-психологічним аспектам підприємницьких взаємодій. Наприклад, Джордж Акерлоф, Майкл Спенс и Джозеф Стиглиц (2001 р.) показали недоліки у розгортанні ринкових відносин, що спричинені різницею у інформуванні та інформаційній культурі учасників, Деніс Канеман та Вернон Смит (2002 р.) – досліджували процеси прийняття рішень у сучасному світі множинності виборів. Ця соціальна поліфонія повсякчас підсилюється за рахунок мережових зв'язків. Роберт Ауманн и Томас Шеллінг (2005 р.) – отримали премію за розвиток інтерпретацій та розуміння самої природи конфліктів та співробітництва.[12] Як бачимо, відомий французький філософ, антрополог та соціолог Бруно Латур мав рацію, коли наголошував на тому, що ні суспільство, ні об'єкти природного світу не є ні слабкими, ні сильними, таке позиціонування вимагає переосмислення і те, що спрацьовує у якості дослідницьких алгоритмів, може виявитися слабкими місцями у процесах комунікації. [148, Р. 51-55]. Суттєвим, як на мене, є той

факт, що цей дослідник у своїй наступній праці [157] наголошує на необхідності розглядати цінності, які нам варто наслідувати, а також, за яких конкретних умов їх розповсюдження, вони стають джерелом прогресу, поступу. Тепер це вже не просто теорія актор-мережі, але новий характер зв'язку промисловості та науки, культурних інституцій, які можуть не тільки транслювати, але і підсилювати узгодженість функціонування різних сфер практичної життєдіяльності. Усі ці тенденції ми можемо спостерігати через включення до Мережі.

Мобільність нашого сучасника є досить специфічною, його рухливість огортає собою усю планету, при цьому він страждає від малорухливого способу життя і дефіциту спілкування. Справедливо буде зазначити, що це у більшій мірі стосується менеджерів, а не представників малого підприємництва.

До визначення «сучасники» долучаються підприємці нового культурного профілю, які тісно взаємодіють у віртуальному просторі завдяки різним профілям інституціональних зв'язків, ініційованих та перенесених до мережевої спільноти. Нова підприємницька культура вимагає нового характеру координації дій споживачів та підприємців, що, наразі, об'єднуються у форматі користувачів Інтернету. Такий соціальний простір менше підлягає догматизації, але не уникає небезпек спрощення, популізму, розповсюдження стереотипів, що є неприпустимим для доби глобальних зв'язків. Структурування такої нової суспільної практики, її *киалтування* (вислів П.Кутуєва) є функціонально-доцільним, а не стандартизованим відповідно до застарілих правил.

Світ, у якому ми нині живемо, пишуть вітчизняні дослідники Василь Кремень та Василь Ткаченко [171] зародився десь на зламі 1960-х та 1970-х років у час глибокої культурної кризи як капіталізму з його культом індивідуалізму, так і радянської системи етатизму, де держава домінувала над особистістю. В цей час відбулося історичне переплетіння трьох незалежних процесів. Перший знаменував собою революцію інформаційних

технологій, які густою мережею обплутали увесь світ. Другий процес стосувався піднесення культурницьких суспільних рухів з такими цінностями, як права людини, фемінізм, захист довкілля тощо. А взаємодія цих двох процесів спровокувала ще й третій: реконструкцію суспільних відносин на шляху до створення мережевого суспільства. Нове мережеве суспільство покликала до життя й нову економіку – інформаційну, глобальну. Це ж мережеве суспільство дало поштовх до створення нової культури – культури реальної віртуальності.

Практично усі соціальні структури навколишнього світу, як і думки, почуття, враження різноманітних особистостей представлені у віртуальному світі масових комунікацій. Оскільки навіть країни напівпериферії [29], (не кажучи вже про розвинені країни центру) мають характеристики виробництва послуг, а не суто матеріальної продукції, де члени суспільства потребують задоволення потреб у форматі сучасних технологій та інфраструктур, відтак логічно, що «всесвітнє павутиння» стає простором для презентації, просування, продажу будь-якого товару. Зв'язані спільною метою однодумці можуть спілкуватися і для того, аби обговорити певний проект, поділитися новинами, сумнівами, здогадками, під час обговорення створюються нові зв'язки, вдосконалюються і професійні, і комунікативні навички, розвиваються компетентності. Адже відбуваються принципові зміни підприємництва як культурно-історичного феномену в умовах інституційної трансформації, коли рівень невизначеності підвищується, різні ризики набувають якостей констант у взаємодіях ми потребуємо не тільки зниження трансакційних видатків [71, С.44-58], скільки формування творчого простору емансипаційних цінностей самовираження, розвитку, ініціативи, про які пише, зокрема Ю.Савельєв [107], відкритості мультикультуралізму, культури включення, за умов якої головні вигоди знаходяться у площині пост матеріальних цінностей. Дослідження того, як модернізація, що сприяє економічному зростанню, впливає на переведення активності особи у площину пост матеріального світу, де ствердження себе як креативного

громадянина стає головною цінністю є головним змістом робіт Р.Інглхарта [145,p.14-15,38], Питання довіри набувають особливої гостроти у мережевому спілкуванні, адже за нечесністю одного підприємця падає довіра до усього презентованого ним простору комунікацій. Питання безпеки є глибоко соціологічною проблемою, воно є засадничим для усієї системи потреб людини, а також дотичне до аксіології буттєвості. Моделювання цих характеристик – ще одна перевага інформаційних технологій сучасності.

Безпека суспільного простору також визначається через комунікацію у мережевих спільнотах таким чином, що висвітлюються невирішені раніше частини загальної проблеми. Доступність міжособистісної комунікації у її електронному форматі надає нові можливості для прогнозування безпечної взаємодії між учасниками, але тільки за умов виявлення соціологічного підґрунтя у аналітиці даної проблеми, особливо на етапі її діагностування.

Соціологічний дискурс культури користування інтернетом передбачає вивчення структурно-функціонального та ціннісного, аксіологічного вимірів у розгортанні мережевих взаємодій.

Структурні лакуни як смислові пустоти у підприємницькій діяльності, показують не просто можливості більш активного втручання у суспільні взаємодії, а і не довершеність аксіологічних співвіднесень між ціннісним світом особи і спільноти, традиційного штибу. Відбувається зміна культурного кодування у напрямку стабільного розвитку усього людства. До культури підприємницької діяльності зараховуються ментальні особливості усіх учасників, бо саме через домінуючу форму осягнення навколишнього світу членами однієї спільноти, відбувається вибор ними товарів, послуг, взірців поведінкових опцій. Відповідно, нормальна (адекватна соціальному і культурному оточенню) поведінка особистості в рамках такої теоретичної позиції виводиться як комунікативне функціонування, тобто соціальна взаємодія, що здійснюється всередині загального семіотичного простору, у межах якого людина може не просто артикулювати свої побажання, але і

сподіватися на повноцінність комунікації через засвоєння ідентичних інтерпретаційних кодів.

Відтак, потенційна буттєвість можливості формування та розгортання значущих структур сприйняття, мислення, комунікації повинна бути дана у свідомості і в семіотичній інтуїції колективу. Лише за таких умов вона може стати підґрунтям безконфліктної соціальної поведінки, коли перебування індивіда в рамках кордонів семіотичної індивідуальності, забезпечує йому ідентифікаційну тотожність. Цей простір «визначається як «своє», «культурне», «безпечне», «гармонійно організоване» і т.д. Йому протистоїть простір чужинців як щось «вороже», «небезпечне», «хаотичне». Такий підхід, як переконує нас соціальна, економічна й політична практика сучасності, містить у собі не тільки потенційні загрози загальнокультурного штибу, але і стоїть на заваді впровадженню адекватних запитам історичного стабільного розвитку соціальних програм, що, у свою чергу викликає посилення напруження між країнами (громадянами) Центру, напівпериферії та периферії, аж до терористичних загроз включно.

Міжнародні корпорації можуть виступати і як чинники послаблення напруження через відповідальну раціональність у поділі праці, через спілкування еліт та обмін продукцією масового попиту, через духовні течії та рухи, знайомство із якими полегшується за рахунок сучасних інформаційних технологій. Водночас, усі перераховані преференції культури як усвідомленої необхідності злагоди, можливостях користування сучасними інфраструктурними й технологічними вигодами у повсякденному житті не є такими, що можуть бути реалізовані автоматично.

Економічна нерівність, що виопуклюється також через політичний поділ мережевих ресурсів, підходу до питань інформаційної, економічної, політичної грамотності, може не тільки стати на заваді позитивним зрушенням у культурі сучасної підприємницької діяльності, а навпроти – деструктивно впливати на готовність до співпраці.

Відтак, у світлі сучасних тенденцій необхідним є дослідження наступності та інноваційності розвитку культури підприємницької діяльності, яка, наразі вже не має обмежень територіальних диспропорцій, а звернення до практичної філософії та соціології [97], із їх здатністю як переосмислення проблем людської ідентичності, так і до синтезу наук про людину у контексті ціннісних інтерпретацій культури її (особи) підприємницької діяльності. світоглядної еволюції щодо людської активності.

Становлення нової підприємницької парадигми відбувається одночасно із постійним переглядом питань щодо перформативності ідентичностей людини дієвої, чия підприємницька активність набуває суттєвих співвіднесень не тільки у віртуальному просторі як сфері переміщень, обмінів, знайомств, скільки у темпоральних змінах, що їх ініціюють сучасні інформаційні технології. [55]. Відбувається скорочення та прискорення часу у культурі підприємницької діяльності, тому дієвість мусить вже оцінюватися з позицій її практично-філософських аплікацій, нової антропологічної вимірності у взаємодії, зокрема. Ми з обережністю ставимося до тренду поділяти покоління на Z та Y, під цінності яких (Y, зокрема. Ще дістали назву «мілленіали», бо народилися на межі тисячоліть) вимушені підлаштовуватися 40-50 літні представники покоління X [142]. Саме тому, актуалізується потреба у розгортанні його класичних рис, що поєднують лідера політичного, економічного, представляючи культуру підприємницької діяльності у форматі особистісних характеристик тих, хто сам створює тренди, задає темп і характер поступу. Відтак, зупинимось на них детальніше: 1) стійкість духу. Вона є не просто побажанням етики чи психоемоційним феноменом. Це той категоричний імператив, що напучує практичний розум до упорядкування дійсності, надає суспільним взаємодіям структурно-функціональної вимірності, пов'язує учасників соціальної практики культурними нормативами і вибудовує аксіологічні поля навколо постаті лідера, як того, хто діє і відповідає. Це здатність до вірності

принципам, не зважаючи на критику. Причому послідовність для активно діючої особистості (а саме таким є підприємець) аж ніяк не стає тотожною упертості, бо вона сама має за підґрунтя звернення до ціннісних референцій більш високого рівня, генералізованих абстракцій, що створюють можливості справжньої істинної комунікації, істини, яка не суперечить прагматичному освоєнню реальних практик; 2) за думкою Г.Гоулдмена [36] емоційний інтелект важить не менше від раціонального. Цю позицію поділяє багато хто з представників соціальної філософії, культурної антропології, тощо

Цілий напрямок сучасного бізнесу пов'язаний зі створенням певних (але таких, що завжди мають замовників) образів, це, так званий іміджмейкінг. Він, власне, був затребуваним і за часів традиційних, більш того – первісних суспільств, бо кожен комунікативний акт починається із само презентації.

Доба глобалізації, з одного боку полегшує (і завдяки сучасним інформаційним технологіям, перш за все) контакти особистостей і у їх приватному житті, і у робочому форматі. Водночас, універсалізація як масовізація попиту на послуги та товари, надає переваги великим компаніям, що можуть знижувати витрати на одиницю продукції і захоплювати нові ринки. Водночас, зростає попит на індивідуально виготовлені речі, на персонально, або для невеликих груп, сімей підготовлені послуги, і презентувати їх логічно через соціальні мережі.

Проблемою для малого підприємництва є саме створення належного іміджу з урахуванням культурних особливостей потенціальних споживачів, які можуть не просто фізично знаходитися у іншій країні, але мати специфічні релігійні чи побутові уподобання. Власне, це може стосуватися і співгромадян, хоча під час проведення мною (Д.Б.) поглибленого інтерв'ю ніхто із підприємців – вихідців зі Сходу України, не висловлювався негативно щодо своїх наявних чи (і) потенційних клієнтів в залежності від їх культурного, соціального профілю, релігійних чи політичних уподобань. Більше того, практично усі вони мали досвід співпраці із жителями західних

територій (Рівне, Івано-Франківськ) і не жалкували щодо цього. Водночас, усі мої респонденти говорили про важливість набуття культури взаємодії, комунікативної компетентності, на необхідність пристосовуватися і пристосовувати до себе. Власне, це і привело мене до висновку, що адаптація і мобільність є нерозривно пов'язаними якостями сучасного успішного підприємця.

Адаптація виступає тим особливим видом пристосування, коли ідентичність особистості розвивається через пристосування як взаємодію, це розгортається як низка практичних актів реального мультикультуралізму, демократії взаємообміну у дії. Грамотні політики повинні усіляко підтримувати розвиток саме малого бізнесу, бо, як на мене, годі знайти краще підґрунтя для дружби народів. У війні можуть бути зацікавлені великі корпорації та ті урядовці, що мають матеріальні вигоди з агресії, або просто не відрізняються ані загальною культурою, ані діалектичним мисленням. Вони не хочуть, чи не можуть бачити історичну перспективу власних дій або бездіяльності. Вони не поділяють на практиці цінності стабільного розвитку з його обов'язковою екологічною складовою. На моє переконання, держава, що сприяє розвитку, повинна зосередитись на вихованні і виділенні такої правлячої еліти, що буде виражати інтереси усього народу, а не окремих його спільнот, прошарків чи інституцій. Разом із цим, це не muszą бути керівники-популісти.

При правильному веденні пояснювальної роботи, при реальній підтримці малого бізнесу, його представники стануть конструктивною опозицією державним невігласам, і останні – будуть змушені працювати над своєю кваліфікацією. Потрібно прибрати недовіру до підприємців, показуючи їх як людей праці, які не мають спільний стиль життя із олігархами, навіть на рівні того: де лікуються, де навчаються діти, як відпочивають. Тоді головна маса нашого населення буде розуміти, що соціальний захист молоді, пенсіонерів, інших верств, які потребують державної допомоги, пов'язана із необхідністю захисту цією ж державою

інтересів робітника-підприємця. Останні йдуть у авангарді користувачів Інтернету, відтак потребують набуття культури спілкування у мережі, це не просте завдання, особливо, з огляду на глобалізацію. Вона унаочнює для нас проблеми неоднорідного соціально-культурного простору.

Адже толерантність у спілкуванні є не тільки породженням глобалізації, але й відповідає прадавнім, навіть архетипічним засадам будь-якої з світових релігійних учень, . Уміння швидкого пошуку необхідної інформації та розуміння трендів не обов'язково пов'язане із глибиною раціонального, тим більш емоційного інтелекту, а скоріше свідчить про відсутність необхідної рефлексивності, усвідомлення, критичності, де остання не корелювала б із тотальним знеціненням, а скоріше, звільняла від «лайкової» залежності, кліпового мислення та залежності від групової підтримки. Сучасний підприємець стикається з антикультурою безвідповідальності, перекрученням зворотних зв'язків.

Окремо я хотів би зупинитися на користі, яку приносять у наше суспільне життя «університети третього віку». Людям старшого покоління (пенсіонерам) не завжди легко оволодівати навичками користувача Мережі. У той же час, вони мають можливість, навчаючись, зважено підходити до отримання послуг та продуктів, не піддаючись на шахрайську рекламу. Власне, набуття культури користування Інтернетом, бажання бути і продавцем і покупцем, займати активну політичну позицію (і, перш за все – аргументовану), приймати участь у культурному житті суспільства – зовсім не так тісно пов'язане із віковими характеристиками, як це прийнято вважати.

Найбільш затребуваним умінням для відповідальної людини сучасної доби є критичне мислення, що виховується системністю послідовних дій відповідних освітянських алгоритмів. Та враховуючи ціннісну кризу сьогодення, що поширюється з центру до периферії, а також своєрідність самоосвіти, яка, знов таки, відбувається не у цілісності розмислів певної школи (традиції як перевіреність досвідом та часом, наставництво, тощо), а у

просторі соціальних мереж та віртуального фантазування. Якщо врахувати притаманну людині потребу у мінімізації зусиль, то стає зрозумілим розповсюдження стерео типізації. Уявлення про людину, що займається бізнесом, мабуть підлягає такому спрощенню та «заміні імен» - стигматизації не менше, аніж певні етнічні групи. Звичайно, різні культурно-історичні контексти встановлюють свою добірку кодувань та конотацій. На бачення підприємця як людини справи, або гендлера (спекулянта) впливає і індивідуальна, і колективна пам'ять, і те зараження та навіювання, яким займаються ЗМІ, і, державна політика, причому як артикульована офіційно, так і через недомовки, натяки та метафори повсякденних комунікацій.

Саме таким чином відбувається підтримка одних міфів і спростування інших, а також сама міфотворчість як складовий процес буття ідеологій. У свою чергу, невротичний характер сучасної особистості виявляє себе, зокрема, у небажанні встановлювати дистанцію, сприймати, усвідомлювати і виокремлювати постаті споживачів-замовників-виробників і брати на себе відповідальність, яка є класичною ознакою суб'єктності як групи, так і окремої особистості. Особливості сучасної комунікації формують простір, де інформація не тільки зберігається, але може розповсюджуватися, власне з тими ж темпами, що отримується. Причому, від слідкувати адресанта – є окремим питанням безпеки, щодо її (інформації) перевірки – то з урахуванням обсягів - багато що навіть не читається – осмислюється, а просто – переглядається. Це несе із собою низку суттєвих ризиків для репутації підприємця, можливостей надання неправдивих свідчень, політичного тиску з боку не більш обізнаного актора взаємодії, а того, хто приймає участь у більшій кількості мережевих контактів, соціальних мереж, тощо. Відтак «активність» споживача новин як учасника комунікації, його повернення до самовираження, яким так захоплювався М.Маклюєн,[78; 140] у нас викликає низку зауважень, адже самовираження не тотожне саморозвитку, а, взяте, у окремішності від самоусвідомлення та самодисципліни, може представляти собою по відношенню до гуманістичної

складової смислотворення не стільки факт культури, скільки проти культурний феномен: агресія, здичавілість, руйнація. Розвиваючи ідеї Маклюєна щодо принципової різниці у комунікаціях «доби Гутенберга» і сучасних культурних колективних взаємодій, Маршал По підкреслює новий характер колективності доби сучасних модернів[142], оскільки змістом стає адресат, а саме повідомлення – формою.

Звичайно, зосередившись на процесі функціонування комплексу передачі повідомлень у сучасному віртуальному просторі, ми менш переймаємося змістовною частиною. Та вона не лишається поза нашою увагою, а, майже відразу «падаючи» у підсвідоме, накопичується і становить загрозу для формування адекватної мотивації (а, відповідно, і адекватних дій) усіх учасників соціальної практики. Саме серед таких акторів сучасний підприємець змушений винаймати робітників, шукати інвесторів, визначати бенефіціаріїв, співвласників, артикулювати власні ідеї та цінності.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Важливість теми мого дослідження, таким чином, унаочнює себе і доводиться тим фактом, що саме на підприємницький, активний початок економічної діяльності та соціальної поведінки, покладаються надії та плани нашої країни на розбудову економічну, політичну, культурну, на обґрунтування підстав входження до світової спільноти розвинених держав - країн Центру (за визначенням І.Валлерстайна), врешті решт - на підвищення життєвих стандартів для наших співвітчизників. Відтак, дослідження підприємництва, як особистісного і суспільного феномену стає вкрай важливим у сьогоденній суспільній практиці України ціннісний простір як мотиваційне підґрунтя діяльності.

Я не випадково обрав предметом своєї уваги, як дослідника, представників саме малого бізнесу, оскільки мене цікавили перетворювальні та адаптаційні інтенції людини, що опинилася у ситуації політичної, соціальної невизначеності, і, попри це, намагається винищити свій соціальний статус, відповідно до реалізації внутрішніх потенцій, і, з урахуванням можливостей і ризиків середовища, що трансформується. У буремні роки реформування, гібридних воєн та економічної, політичної, соціальної нестабільності, що стали викликом для українського суспільства тим більш небезпечним, оскільки відсутні традиції демократичного врядування та «відкладені заготовки» для управлінського балансування, немає державних фінансових накопичень – саме у такі роки підсилюється емоційний тиск як на окрему особистість, так і на цілі прошарки населення. Це підкреслює актуальність мого магістерського дослідження, адже важливими, як ніколи стають звернення до раціональних підвалин суспільної та індивідуальної свідомості.

У сучасних умовах технологічної цивілізації, «плинної сучасності» (З.Бауман), зростання ризиків (У. Бек, Н.Луман) адаптація набуває нових рис. Вивчення цих характеристик, що дозволить визначити її ефективність для

людини з активною життєвою позицією, що налаштована на перетворення, а не на пристосування – також становило суттєвий доробок мого магістерського дослідження. Останнє було присвячене висвітленню тих аспектів життєдіяльності сучасного представника малого бізнесу, що дозволить говорити про нього як про актора конструктивного розвитку України, громадянина і патріота.

Соціальна політика, питання справедливості і стабільного розвитку – не просто гасла для представника малого бізнесу. Адже саме ті бізнесмени, що були вимушені, втрачаючи набуте, переїхати у нові умови і налагоджувати справи шляхом системних трансформацій у власних світах та оточенні: саме вони здатні оцінити значущість, якість і перспективу реформ не політичних, які зберігаючи політичні інтереси України, показали б організаційну компетентність керівництва державою. Для представника малого бізнесу не є важливими результати діяльності уряду технократів, якщо ті ідеологічно ангажовані і відповідно, «дбають» про результативність економіки країни, згідно із запитамі своїх політичних кураторів. У своєму дослідженні я ставив завдання показати, що суб'єктні якості підприємця, як людини із практично раціональним світовідношенням, формують із нього представника культури консенсусу, хоча ситуативно він практикує і конкурентні взаємодії, і компроміс, (як попередні ступені та більш прості і такі, що історично передують консенсусу), форми соціальної комунікативної культури.

Важливим аспектом мого магістерського дослідження стало вивчення інформації, отриманої під час проведеного мною поглибленого інтерв'ювання осіб, що переїхали до Києва із Східних районів України, з позицій класичних теорій мобільності на загал, та трудової мобільності як феномену індивідуальної поведінки, зокрема. Відтак, я мав можливість не тільки переосмислити класичні теорії мобільності, але і долучитися до вивчення факторів іммобільності, та дослідити співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників мотивації поведінкових опцій у представників того

соціального прошарку, який є вирішальним (мої погляди я обґрунтовую у роботі), для розбудови української держави як спроможної і щодо внутрішніх, і щодо зовнішніх політичних опцій.

Практичною частиною мого дослідження у отриманні необхідних емпіричних даних були матеріали глибинних інтерв'ю, що проводились із 5-ми особами різного віку, статі та особливостей справи, якою вони володіють та займаються. Задля коректності у порівняльному аналізі головних умонастроїв та їх чинників, я обрав 3-х людей, що переїхали до Києва після подій 2014 року, і тих, хто вже жив у столиці з 2011 року (1 особа).

Вивчаючи отриману в результаті проведення мною глибинного інтерв'ю інформацію, я пересвідчився у готовності сучасних представників малого бізнесу до навчання, і це – практично в незалежності від гендерних чи вікових ознак. Респонденти вважають, що саме інтерес до нового не просто допомагає перенести зміни, але і відкрити їх конструктивний потенціал як щодо практики виробничого життя, так і щодо розвитку власного капіталу як особистості і громадянина, і це має позитивний вплив на розвиток справи.

Набуття соціальною системою нових якостей, її культурно-історичну динаміку неможливо відслідковувати поза вивченням економічного підґрунтя – виробничої та фінансової активності найбільш дієвих членів суспільства – підприємців. Але сучасні зміни у характері самої праці, технологічні впливи та глобалізаційні контексти принципово по-новому формують мапу розподілу праці, соціальної стратифікації та вибудови зв'язків між підприємцями, їх взаємодією у віртуальному просторі. На це я звертаю увагу у розділі 3-му, що присвячений питанням віртуалізації підприємницьких взаємодій та переведенням значної кількості фінансових і торгових оборудок до усесвітньої мережі. Логічним продовженням такого дискурсу стає сам перегляд фахових умінь та спеціалізацій, що будуть затребувані найближчим (10-15 років) часом.

Соціологія як гуманітарна технологія і дисципліна, що вивчає поведінку людини та груп, орієнтована на генерування соціального знання

про мотиви дії і їх активації, про співвідношення персональної діяльності і соціальних ефектів, про потенціал людини в природному і соціальному просторі. Людина, яка здатна до свідомої корекції власних мотиваційно-діяльнісних схем, володіє посиленням проектним потенціалом. З цим пов'язані якості ідентичності, гідності та інші характеристики людини-діяча, заради якого і покликані активуватися гуманітарні технології.

Розглядаючи еволюцію змін у процесах соціальної мобільності з позицій макросоціологічного підходу я акцентував увагу на тому важливому факті, що кожна епоха, кожна нова суспільна система характеризується певною моделлю мобільності суспільства. Логічним став висновок, що сучасна мобільність ґрунтується не стільки на міграційних процесах, бо за умов розповсюдження взаємодій у Інтернет-мережі фізичне та географічне переміщення втрачають свою значущість, скільки на розгортанні і громадянському вивищенні мотивації до розвитку.

Я також прагнув показати, як зміни, що відбуваються в українському суспільстві, трансформації, що не можуть не бути пов'язані із ціннісним світом особистості та груп, об'єднань, організацій та інституцій, у яких розгортається діяльність, впливають на виникнення і формування нових видів мобільності. У роботі акцент зроблений на позаструктурній мобільності, пов'язаній у першу з феноменом індивідуалізації стратегії соціальної мобільності. Адже «плинність» сучасного світу, про яку так переконливо пише З.Бауман [11], є щонайтісніше пов'язаною не тільки з його загальносистемними характеристиками, але і з тим, що класичні концепти вимірювання соціальної динаміки потребують оновлення та розвитку.

Так, в умовах складно структурованого (що, за сутністю є тотожним неструктурованості) соціуму концепція двох-векторної мобільності (вертикальна і горизонтальна) має обмежений пояснювальний потенціал. В умовах, коли в рух приходить абсолютно все: соціокультурні норми і вимоги, соціальні зобов'язання, всілякі межі, - відстежити вектор руху соціальної мобільності індивідів стає важко. Дослідження адаптації як особливого

системного феномену спиралося на роботи класиків соціології Е. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса, Е. Тоффлера і Р. Мертон з проблеми соціальної адаптації. Для яких соціальна адаптація, з одного боку, виступала синонімом терміну «соціалізація», а з іншого боку, має велике значення у розумінні структури суспільства та індивідів в ньому. Явище адаптації у своїх роботах вивчав і американський футуролог Е. Тоффлер, який був один з авторів концепції «Інформаційна цивілізація». Як соціолог він стверджує, що людство в цілому неминуче зустрінеться з проблемою адаптації до нових умов існування. Суспільство буде переживати, на його думку, «футурошок» [109;110]. Відтак, головним завданням, що постає перед суспільством стає необхідність адаптації не тільки до вже наявних змін, але і до тих, які тільки стануть історичними викликами.

Та яким би фрагментованим не було сучасне суспільство (маємо елементи клептократії, демократії, частково індустріалізоване (виробництво), частково – феодальне (системи підпорядкування, які базуються на особистих зв'язках та юридично не оформлених домовленостях, на відданості більш сильним (у широкому розумінні цього слова), частково – постмодерне (колажовість інтелектуального і етичного просторів, тощо); усі ці характеристики сучасного соціуму не відміняють той факт, що рушійною силою його економічного, політичного поступу є активна життєва позиція підприємця. Саме ці люди здатні до творчої деструкції, на необхідному характерові якої у процесі суспільного розвитку наголошував Й.Шумпетер [123]. Формування модерну є взаємопов'язаним із розвитком ринкової економіки, індустріалізацією та урбанізацією. На відміну від традиційного, в індустріальному суспільстві регулювання ринкової економіки дещо слабшає. Вільні ринкові відносини дозволяють змінювати соціальну структуру суспільства, тим самим створюючи можливість появи нових вимірів соціальної мобільності

Свого часу, як ми переконалися, визначальний вплив на соціокультурну динаміку суспільства, мала індустріалізація. Саме вона

відкрила нові можливості для підвищення соціальної мобільності: розвиток промисловості, розшарування суспільства, посилення ролі освіти (як каналу для вертикальної мобільності) - усе це призвело до змін у соціально-класовій структурі. В індустріальному суспільстві визначальним фактором мобільності стає структура народного господарства і темпи економічного розвитку. Істотний вплив на зростання соціальної мобільності в суспільстві модерну має процес урбанізації. Концентрація виробництва у великих містах привела до серйозних змін в структурі зайнятості і збільшення припливу сільського населення. Невідповідність у розміщенні виробництва і розселення в умовах зростаючої урбанізації призвело до появи маятникової міграції, що також вплинуло на мобільність індивідів. Наразі, ми маємо зміни у характері праці, суспільство виробничих потужностей перетворюється на суспільство послуг, знань та інформації, що також виступають предметами споживання, умовами для відтворення робочої сили.

Самі працівники, ринок праці також змінюється, усе більшим попитом користуються професії [121], які не те що не існували ще донедавна, але уявлення про яких склалися переважно у науково-фантастичній літературі: як наприклад, детектив з роботи з даними, міський кібер-аналітик (Cyber City Analyst), співрозмовник-компаньйон (Walker-Talker), проектувальник подорожей із доданої реальності (Augmented Reality Journey Builder), фахівець з генетичного розмаїття (Genetic Diversity Officer), тренер з фінансового благополуччя (Financial Wellness Coach), тощо. Будуть ці працівники практикувати контракти з найму, чи виступатимуть будівничими власних бізнесів – покаже час, але те, що не тільки особистісні зв'язки чи урядові управлінські опції усе більше переміщуються у віртуальний простір, але і торгівля, надання послуг – усе розмаїття бізнесових функцій також зазнає впливу цифрових інформаційних технологій – є незаперечним фактом.

Внаслідок того, що на зміну державному капіталізму у його радянському форматі, прийшов капіталізм олігархічний, ми маємо справу із загостренням соціальних протиріч, посиленням нерівності, невизначеністю

зайнятості. Якщо додати до цього глобальний характер зв'язків між будь-якими різнорівневими суб'єктами діяльності, технологізацію усіх видів діяльності, особливості самого характеру праці у цифрову добу – отримаємо складно детермінований процес мобільності та супутніх до нього адаптаційних проблем, як оновленого феномену сучасних суспільних практик.

Виявлено, що значення позасистемної мобільності у форматі її спричинювального потенціалу як змін у цінностях внутрішнього світу особистості, стає усе більш значущим. На відміну від «фланера», людини, що не є закріпленою за певними статусно-рольовими характеристиками, про яку на початку XX сторіччя писав французький філософ В.Беньямін, сучасний підприємець по - іншому входить до структурної мапи суспільного життя. Ані під час проведення поглибленого інтерв'ю, ані аналізуючи його результати, у мене не було підстав зробити висновок щодо зацікавленості представників малого бізнесу у окресленні та закріпленню їх статусних характеристик у традиційному розумінні цього слова. Усі вони прагнули до самовираження через розвиток своєї справи, не фіксуючи увагу на тому, до якого прошарку населення будуть віднесені.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА.

- 1.Александр Дж. Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры// Социологическое обозрение.- 2007.- Т.6., № 1.- С.17-37.
- 2.Аджемоглу, Дарон; Робінсон, Джеймс Чому нації занепадають/пер. З англ.. Олександра Демянчука.- К.: Наш формат, 2016.- 440с
- 3.Арриги Джованни. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени /Пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 472 с.
- 4.Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Заг, ред. і предисл. П.С. Гуревича. - М.: Видавнича група «Прогрес» - «Політика». :1992,- 608 с
- 5.Арсеенко А., Петрушина Т. США и Украина: сценарии деиндустриализации / А. Арсеенко, Т. Петрушина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – №2. – С. 23 – 47.
- 6.Андерсон П. Родословная абсолютистского осударства/ П.Андерсон.- М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010.- 512 с.
- 7.Адриано Делл*Аста В борьбе за реальность. Пер. С итал.- К.; ДУХ І ЛІТЕРА, 2012.- 184 с.
8. Аналітика, експертиза, прогнозування: Монографія/Макаренко Є.А., Рижков М.М., Ожеван М.А. та ін.- К.: Наша культура і наука, 2003.- 614 с.
9. Абельс Х. Интеракция. Идентификация. Презентация. Введение в интерпретативную социологию. - Спб., 1999. - 420 с.
10. Андрієвська Ю. Континуум Приватність –Публічність: взаємодія та протистояння.с.90-102/ Соціальні виміри суспільства Випуск 6 (17), 2014
- 11.Бауман З. Текучая современность/ Зигмунд Бауман.; пер. с англ. под ред.Ю.В.Асочакова.- СПб.: Питер, 2008.-240 с.
- 12.Бауман З. Индивидуализированное общество/ Зигмунд Бауман.- М.:Логос, 2005.- 390 с.

- 13.Бхасакр Р. Общества Социо-Логос // Общество и сферы смысла.- 1991.Вып.1.- С.219-241
- 14.Бурдьє П. Практический смысл/ П.Бурдьє; пер. с фр.А.Т.Бибикова и др.; общ.ред . и послесловие Н.А.Шматко.- СПб., 2001.-562 с
- 15.Бурдьє П. Социология социального пространства/ Бурдьє П.; пер.с фр. Н.А.Шматко.- М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007.- 288 с.
16. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. М., 2008.- 360 с.
17. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М. : Прогресс-Традиция, 2000.-380 с
18. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. Олександра Юдіна. 2-е видання. – К.: Ніка – Центр, 2015. 405 с.
19. Бевзенко Л. Соціальна інтеграція – концептуальні акценти в контексті самоорганізаційного підходу / Соціальні виміри суспільства. Випуск 6.- К.: Інститут соціології НАН України, 2014.-414 с., С. 50-69
20. Бевзенко Л. Соціальний успіх та засоби його досягнення: українські реалії/ Вектори змін українського суспільства. К.: Інститут соціології НАН України, 2014.-465 с., С. 293-308.
21. Багінський А.В. Теорії модерної держави: війна та кристалізація / Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» Політологія, соціологія, право. Випуск 1/ 2 (29-30) 2016, С.19-24.
22. Богданова О. Концептуалізація демократії в соціальних дослідженнях/ Соціальні виміри суспільства , К.: ІС НАНУ,2006 – 360 с., С. 175-182.
- 23.Бердяев *Н.А.* Метафізическая проблема свободы // Путь. 1928. № 9
24. Вебер М. Основные социологические понятия/М.Вебер// Избранные произведения.- М., 1990.- 808 с.
- 25.Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів/Пер.з польської.- К.:Ніка-Центр. 212 р. – 320 с.

26. Ваче Давтян Между домоседами и миллениалами/Новое время № 46, 15.12.2017, С.21
27. Гербер Майкл Э. Малый бизнес. От иллюзий к успеху. Возвращение к мифу предпринимательства / пер.с англ. К.Ногинского, оригинальное название The E-Myth Revisited: Why Most Small Businesses Don't Work and What to Do About It М. : ОЛИМП_БИЗНЕС,- 2012, 230 с.
28. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структурирования/ Э.Гидденс.-М., 2005.- 528 с.
29. Гантінгтон С.Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку: пер.з англ. Н.Климчук.- Львів: Кальварія, 2006.- 474 с.
30. Гоффман И. [Goffman, 1959]. Перестроения в ходе исполнения (в русском переводе книги: Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни). М., 2000. С. 231-250
31. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство/ Габермас Ю.- Львів:Літопис, 2000.-318 с.
32. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу/ Головаха Є.І.- К.:Стилос, 1997.- 156 с.
33. Головаха Евгений Украинский социум: что знала и чего избегала Наталия Панина Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо?/Матеріали Х Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної/за наук.ред. Є.І.Головахи та О.Г.Стогнія.- Київ: Інститут соціології НАН України, 2017.- 152 с.; С.11-14.
34. Гобсбаум Ерік . Вік екстремізму. Коротка історія віку 1914-1991 К., Видавничий дім «Альтернативи», 2001.- 544 с.
35. Гринин Леонид Производительные силы и исторический процесс.-Изд.2-е перераб и доп.- Волгоград: ФГПУП «ИПК «Царицын», 2003. -272 с.
36. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект/ Гоулман Дэниэл, пер. с англ.А.П.Исаевой - М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008.- 478 с.
37. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. / Гуссерль Э.; пер. с нем.Д.В.Скляднева.- СПб., 2004.- 398 с.

38. М. Грановеттер. Сила слабых связей/ Экономическая социология. Т. 10. № 4. Сентябрь 2009
39. Гребер Дэвид Утопия правил. О технологиях, глупости и тайном обаянии демократии.- М.: Ад Маргинем Пресс, 2016.- 224.
40. Гэлбрейт Дж.К. Экономика невинного обмана / The Economics of Innocent Fraud: Truth for Our Time. (2004) — М.: Европа, 2009. — 88 с
41. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана.— М.: Канон, 1995.—352 С.
42. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир: наброски на макросоциологические темы/ Дерлугьян Г.- М.: Изд-во Института Гайдара.- 2013.-176 с.
43. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 142–147.
44. Доре Б. Ценность и смысл труда: вклад психоанализа в понимание субъективизации производственной деятельности // Вопросы философии. - 1993. - №12. - С. 57-63
45. Джонсон Пол Анкета для лидера/ Forbes, июнь 2005, С.30
46. Делез Ж. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения/ Жиль Делез,Феликс Гваттари; пер.с франц. и послесл. Я.И.Свирского; науч.ред.В.Ю.Кузнецов.- Екатеринбург:У-Фактория;М.:Астрель,2010.- 895 с
47. Зоткин А. Трансформация властных отношений: от принуждения к информационному господству С70-80/Соціальні виміри суспільства, Збірник наукових праць,Випуск 6 (17)Інститут соціології НАН України, К.,2014
48. Зарубина Н.Н. Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства. / Н.Н Зарубина – М.: Магістр, 1998. – 355 с.
49. Заславская Т.И. о субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса // Кто и куда стремится вести Россию? Макро-, мезо- и микро-акторы трансформационного процесса. М.: МВШСЭН. 2001. С. 3-16.

50. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации/ Т.И.Заславская.- М.: Дело, 2004.- 400 с.
51. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації/ Бистрицький Є., Пролеєв С.,Кобець Р., Зимовець Р. – К.: «Альтерпрес», 2003.- 192 с.
- 52.Иноземцев В. Трансформации в современной цивилизации: постматериальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола»)// Вопросы философии.- 2000.- № 1- С.3-32
53. Інноваційні механізми підвищення конкурентоспроможності в умовах економічної нестабільності. Науково-аналітична записка Інституту економіки та прогнозування НАНУ/ Галиця І.О.- К., ДУ «ІЕП: НАНУ», 2007. - 11 с.
- 54.Культурні цінності Європи/ За ред..Ганса Йоаса і Клауса Віганда.- Пер. з нім.-К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014.- 552 с.
- 55.Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура/ М.Кастельс; пер. С англ.; под. ред. О.И.Шкаратана.- М.: ГУ- ВШЭ, 2000.- 608 с.
- 56.Коллинз Рэндалл., Социология философий (Глобальная теория интеллектуального изменения) Новосибирск Изд-во Сибирский хронограф, 2002 – 1228 с.
- 57.Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації у соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм/ П.В.Кутуєв.- К.: «Сталь», 2005.- 500 с.
58. Кутуєв П.В. Політика розбудови держави, що сприяє розвитку: соціологічний аналіз// Мультиверсум.- 2003.- Вип.33
59. Кутуєв П., Якубин А. Герчановский Д. Государство, способствующее развитию: введение в социологическую проблематику./ Социология: теория, методы , маркетинг/ № 4, 2015, С.3-19
60. Кутуєв П.В. Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації. Навчальний посібник.- К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2014.- 220 с.

61. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія/ П.В.Кутуєв.- Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016.- 516 с.
- 62.Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність / Ф. Котлер, Н. Лі. – К. : Видавництво Олексія Капусти, 2004. – 348 с.
63. Куценко О. Соціальні класи і політична мобілізація (порівняльний аналіз європейських країн крізь призму трьох типів класових розколів)/ Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2012, № 3, С. 3-27.
- 64.Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии/ Ольга Куценко.- Харьков: Изд-во Харьковского гос ун-та им В.И.Каразина, 2000.- 90 с.
- 65.Кравченко С. А. Мосты, соединяющие всевозможные расколы социологии ради более равного мира / С. А. Кравченко // Социс. – 2015. – № 2. – С. 29 –
66. Кравченко С. А. Новые и новейшие социологические теории через призму социологического воображения. — М. : Юрайт, 2015.
67. Козеллек Райнгард Часові пласти. Дослідження з теорії історії/Пер.з нім.- К.:ДУХ І ЛІТЕРА. 2006.-436 с.
68. Крапівіна Г.О. Волонтерство: інноваційна форма соціально-трудових відносин та нестандартна форма зайнятості / Г.О. Крапівіна // Вісник Донецького університету економіки і права. — 2013. — № 1. — С. 70 — 78.
69. Ключовський Ян А. Філософія діалогу /Пер. з польської Катерини Рассудіної.-К. .:ДУХ І ЛІТЕРА, 2013.-224 с.
70. Лях Т.Л. Види мотивації до волонтерської діяльності / Т.Л. Лях // Вісник Запорізького національного університету. — 2011. — № 2(15). — С. 37 — 41.
71. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей. Пер. с англ. И предисловие Ивановой О.В., М., Изд-во «Прогресс» Универс, 1992.- 520 с.
72. Лукашевич М.П. Соціологія економіки. / М.П.Лукашевич – К.: Каравела, 2005. – 288 с.
- 73.Лакатос Имре. Избранные произведения по философии и методологии науки (сборник) М.: Издательство: Академический проект, 2008

74. Маслоу Абрахам Мотивация и личность. 3-е изд/Пер с англ.-СПб.: Питер, 2006.- 352 с.
75. Манан П'єр Інтелектуальна історія лібералізму/Пер.з фр.- К.:ДУХ І ЛІТЕРА. 2005.-206 с.
76. Мертон, Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности (Современные буржуазные теории) Москва, 1966. Перевод с французского Е.А.Самарской. Редактор перевода М.Н. Грецкий. Издательство «Прогресс». С. 299–313.
77. Малиш Л. Позиції українців у соціальному просторі в залежності від поселенських особливостей зв'язків/ Соціальні виміри суспільства : Збірник наукових праць/ Випуск 6 (17), Інститут соціології НАН України, - Київ - 2014, С.103-119
- 78.Масионис Джон. Социология. – СПб, 2009. – С. 336 – 364
- 79.Майнцер Клаус. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез (Синергетика: от прошлого к будущему)/ Клаус Майнцер.- М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009.- С.442-423
80. Мойзес Наим, Конец власти. От залов заседаний о полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять сегодня нужно иначе/ Мойзес Наим; перевод с английского Николая Мезина, Юлии Полищук, Анатолия Сагана.- Москва: Изд-во АСТ, 2016.- 512 с
81. Ногаев И.В. Экономический прагматизм Джона Кеннета Гэлбрейта: К 100-летию со дня рождения. — США - Канада: экономика, политика, культура., 2008. № 10.. — С. 77 - 90.
82. Олійник О.Р.Міжнародний досвід розвитку соціальної відповідальності та можливість його застосування в Україні/ Інноваційна економіка 4'2015[59] Науково-виробничий журнал
- 83.Отрешко Н.Б. Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира / Н.Б.Отрешко.- К: Институт социологии НАН Украины, «Випол», 2009.- 268 с.

84. Общество без доверия/ Под.ред.Е.Н.Головахи, Н.Костенко, С.Макеева.- Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014.- 338 с.
85. Попович М. В. Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1998. — 728 с:
86. Парсонс Талкотт О структуре социального действия. М. : «Академический проект», 2016.- 435 с.
87. Перлз Ф. Практикум по гештальттерапии М.: «Академический проект», 2016.- 256 с.
88. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М., 1990.
89. Панина Н.В. Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии/ Е.И.Головаха, Н.В.Панина // Избранные труды по социологии в 3-х томах. Т.2: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения/ сост., ред., вступ. Статья Е. И.Головахи.- К.: Факт, 2008.- М5- 173
90. Портер, Майкл, Э. Конкуренция.: Пер. с англ.: Уч. пос. — М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. — 495 с. .
91. Пугачев В.П. Управление свободой. Изд.2-е.- М.: КомКнига, 2010.-272 с.
92. Пиголенко І.В. Использование метода уличного опроса в рамках электоральной социологии/ Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Серія: Політологія. Соціологія. Право, №4, 2010.- С.94-98
93. Резник В. Обусловленность гражданских практик в Украине как отражение социально-экономического развития общества/ Социология: теория, методы, маркетинг, №4, 2013, с 135-145
94. Резнік В. Легітимація соціального порядку в суспільстві: уповноважування влади чи упокорення владі ? Соціальні виміри суспільства. Випуск 6.- К.: Інститут соціології НАН України, 2014.-414 с., С. С.9-25

95. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України/ Ручка А.// Українське суспільство 1994-2004: моніторинг соціальних змін.- К.: ІС НАНУ, 2004
96. Радаев В.В. Экономическая социология. / В.В. Радаев – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 351 с.
97. Рікер Поль Сам як інший Пер.з фр.- К.:ДУХ І ЛІТЕРА. 2002.-458 с.
98. Рогожа М.М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму. Монографія.- К.: Вид-во ПАРАПАН, 2009.- 2016 с.
99. Роджерс Е.М. Диффузія інновацій/ Еверет М.Роджерс; пер. з англ..- К.: Києво-Могилянська академія, 2009
100. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992.
101. Сорокин П. А. Социальна мобільність // Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992
102. Степаненко В. «Чи повернеться джін у пляшку?»: особливості національної громадянської активності/В. Степаненко// Політичний портрет України.- 2005.- № 33.- С.15-27
103. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія/ М.Т.Степико.- К.: НІСД, 2011.- 336 с.
104. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід/[В.Степаненко, В.Танчер, В.Бурлачук, В.Королько та інш.] За ред. В.В.Танчера, В.П.Степаненка.- К.: Інститут соціології НАН України, 2004.- 244 с.
105. Сокурянська, Л. Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації [Текст] : автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / Сокурянська Людмила Георгіївна ; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2007. – 36

106. Соболева Н. Соціологія суб'єктивної реальності/Н.І. Соболева.- К.ІС НАНУ, 2002.- 296 с.
107. Савельєв Ю. Соціологія в пошуках сутності сучасності: систематизація теорій суспільства модерну і модернізації С.45-67/ Соціологія:Теорія, методи, маркетинг/ 2012, № 3, С.45-67
108. Спенсер Велз. Посіви Пандори : Непередбачена ціна цивілізації./ Спенсер Велз; пер. з англ. та наукова редакція к.соц.н. Тараса Цимбала.- Київ.: Ніка-Центр,2011.- 240 с.
- 109.Тоффлер, Э. Метаморфозы власти. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.
110. Тоффлер, Э. Футурошок. СПб.: Лань, 1997. Главы 1—5, С.5—73, С 84—87.
- 111.Тaleb Нассим Николас Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости – 2-е изд., доп./ Нассим Николас Талеб; пер. с англ.- М.: Колибри, Азбука_Аттикус, 2013-736 с.
112. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. – 550 с.: Розділ 1; Розділ 2; Розділ 3.
113. Урри Дж. Мобильности. Образ общества М.: Праксис, 2012. — 576 с. —
- 114.Фетисов Э.Н. Яковлев И.Г. О социальных аспектах предпринимательства (концептуальное введение в проблему) / Э.Н. Фетисов // Социс. – 1993. – № 3. – С. 190
- 115.Флорида Ричард Креативный класс. Люди, которые меняют будущее Манн, Иванов и Фарбер 2015 384 с
116. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в'язниці. - К., 1998
117. Фуко М. Технологии себя / Michel Foucault, «Technologies of the Self», in Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault, ed. by L. H. Martin, H. Gutman, and P. H. Hutton (Amherst: University of Massachusetts Press, 1988. p 16-49

- 118.Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели на пути к процветанию; пер. с англ./ Фукуяма Ф.- М.: АСТ: Ермак, 2004.- 730 с.
- 119.Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма, пер. с англ. Е.Осиповой, М., Изд-во «Новости», 1992 – 304 с.
- 120.Хижняк Л.М. Особистість і світ підприємницьких організацій у суспільстві, що трансформується / Л.М. Хижняк // Вісник Харківського державного університету. – № 433. –Харків, 1999. – 200 с.
- 121.Шульга О.Чому «феноменоменологічна соціологія» неможлива / Соціологія: теорія, методи, маркетинг/ № 1, 2013.- С. 46- 57
- 122.Шульга О. Українське суспільство як поле боротьби символічних універсумів./ Вектори змін українського суспільства. К.: Інститут соціології НАН України, 2014.-465 с., С. 309-325.
- 123.Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. М.: Эксмо 2007.- 640 с.
- 124.Штомпка П. Социология социальных изменений/П.Штомпка; [под ред проф. В.Я.Ядова: пер. с англ.] – М.:Аспект-Пресс, 1996.-233 с.
- 125.Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С.М. Червонной. — М.: Логос, 2005. — 664 с.
- 126.Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. С англ. под ред. В. А. Ядова — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.
- 127.Штомпка П. Доверие - основа общества/ П. Штомпка; пер.с польск. Н.В.Морозовой.- М.: Логос, 2012.- 440 с.
- 128 Шюц А. Структура повседневного мышления. // Социс. 1988, №2.
129. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. // Американская социологическая мысль. - М., 1996.
- 130.Шибутани Т. Социальная психология / Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. Ростов н/Д, 1998.
- 131.Шлях до результатів: планування та оцінювання ефективних оцінювань розвитку.-К.: МБФ «Міжнародний Альянс», друк 2015.- 580 с.

132. Якубін О.Л. До концептуалізації поняття політичного часу/ О.Л.Якубін// Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка: Філософія.Політологія.- 2008.- випуски 89-90.- С.133-137

Іншомовні джерела

133. Aldrich Н., Zimmer С. Entrepreneurship Through Social Networks / Sexton D., Smilor R. (eds.) The Art and Science of Entrepreneurship. P. 19.

134. Granovetter M. Economic action and social structure: the problem of embeddedness // Economic Sociology, 2002, Vol. 3, № 3, p. 44-58.

135. Caroline Cakebread. Robots are not just taking our jobs, they are creating them – here are 21 weird jobs humans will have in the future, available at:

<http://www.businessinsider.com/21-weird-jobs-humans-will-have-when-robots-take-over-2017-11/#data-detective-1>

136. Cole A.N. Business Enterprise in Its Social Setting. – Cambridge, Mass. – 1959.

137. Castells M. The transformation of work and employment : Networkers, Jobless and Flex-timers // Castells M. The Information Age: Economy, society and culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society. – 2nd ed. Cambridge. Oxford: Blackwell Publishers, 2010. – 597 p.

138. Camerer M. Measuring Public Integrity // Journal of Democracy. - 2006. - Vol. 17, №1. – January 2006

139. Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975. - Stanford: Stanford University Press, 1982

140. McLuhan M. Understanding me. Lectures and interviews.- Cambridge, 2003

141. Mann M. A theory of modern state/ The sources of social power.- Vol.2: The rise of classes and nation-states 1760-1914.- Cambridge University Press 1993

142. Poe M.T. A history of communications. – Cambridge, 2011

143. Postmodern Fables: Jean-Francois Lyotard: 978081. ... Postmodern Fables Hardcover – Nov 19 1997

144. Porter, M. and Kramer, M. (2009), —Strategy and society: the link between competitive advantage and corporate social responsibility, Harvard Business Review, Vol. 84 (12), pp. 78-94

145. Ronald Inglehart (Author), Christian Welzel (Author) Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence, Cambridge University Press (August 8, 2005), - 344 pages
146. Komter A. Social Solidarity and the Gift. – Cambridge University Press, 2001 Vol. 4, P.96-217
147. Kivisto P. Multiculturalism in a global society/ Peter Kivisto .- Oxford,-UK; Malden, MA: Blackwell Pub.,2002.- 228 p
148. Latour B. We have never been modern. Harvard University Press, 1993. P. 51-59
149. North D. Institutions, institutional changes, and economic performance/ Douglass C. North.- Cambridge: Cambridge University Press,1990.
150. Transdisciplinarity: reCreating Integrated Knowledge. Editor by Margaret A Somervill & David J Rapport. 271 pages. Published in 2000 by EOLSS Publishers Co. Ltd. Oxford, UK. ISBN 0-9534944-1-1.
151. Michael E. Porter COMPETITIVE STRATEGY Techniques for Analyzing Industries and Competitors THE FREE PRESS
New York London Toronto Sydney Singapore 464 p.

Інтернет-джерела

152. The Future of Jobs 2018 <http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2018/>
153. Проблеми переселенців: потреби та шляхи вирішення Електронний режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/problemi-pereselenciv-potrebi-ta-shlyah>
154. ТСН проект 1+1 #EUkraine, «Соціс», Електронний режим доступу http://tsn.ua/special-projects/ua_eu/.
155. <http://www.forbes.ru/novosti-photogallery/166936-10-nobelevskih-laureatov-po-ekonomike-izmenivshih-mir>
156. Андрій Голуб 20 жовтня, 2017 <http://tyzhden.ua/Society/202122> Без зайвої скромності. Чи прагнуть українці ставати успішними й заможними.

157. Бруно Латур «Запити щодо способів існування. Антропологія сучасності» <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674724990>

Запрос о способах существования Антропология современности

158. Базилевич В. «Філософія господарства» С. М. Булгакова: некласичний погляд на економічну діяльність / В. Базилевич // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка . – 2011. – № 131. – С. 5 – 11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-hozyaystva-s-n-bulgakova-neklassicheskiy-vzglyad-na-ekonomicheskuyu-deyatelnost>

159. Булгаков С. Н. Народное хозяйство и религиозная личность / Булгаков С. Н. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.uni-dubna.ru/search/files/phil_bulgakov_relig_lic/~phil_bulgakov_relig_lic.htm

160. Буторина О. В. Культура предпринимательства: сущность и составляющие / Буторина О. В., Фукалова Ю. С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.creativeconomy.ru/articles/27051/>

161. Вернер Зомбарт. Буржуа : к истории духовного развития современного экономического человека., 2009 Издательство: Терра-Книжный Клуб Серия: Социо-Логос Подробнее на livelib.ru <https://www.livelib.ru/author/118677/top-verner-zombart>

162.Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация Электронный ресурс., Режим доступа: <https://www.rulit.me/author/vallerstajn-immanuel/istoricheskij-kapitalizm-kapitalisticheskaya-civilizaciya-get-302348.html>

163.Валлерстайн И. Раса, нація, клас: двусмысленные идентичности Электронный ресурс., Режим доступа: <https://www.rulit.me/author/vallerstajn-immanuel/rasa-naciya-klass-dvusmyslennye-identichnosti-get-486219.html>

164.Гришова І. Ю. Вплив інституціональної структури на розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств [Електронний ресурс] / І. Ю. Гришова, В. О. Непочатенко // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2013. – № 2.

165. Дем'яненко М. Актуальні проблеми переселенців в Україні / З матеріалів СІАЗ НБУВ. Електронний ресурс. Режим доступу: Центр досліджень соціальних комунікацій НБУ Social Communication Research Centre СІАЗ НЮП ФПУ http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&vie26.27.
166. <http://hvylya.net/news/digest/v-ebrr-skazali-hto-budet-tormozit-ekonomiku-ukrainyi.html>
- 167 Сайт Міністерства у справах тимчасово окупованих територій/ Електронний режим доступу: <http://mtot.gov.ua/>
- 168.Критерії віднесення підприємств до малих, середніх та великих <https://news.dtki.ua/taxation/common/41189>
169. Трансдисциплінарність в сучасній науці. Електронний режим доступу: http://psychologis.com.ua/transdisciplinarnost_v_sovremennoy_nauke.htm
170. Коли в Україні почнеться економічний розвиток./ Електронний режим доступу: <http://hvylya.net/news/digest/v-ebrr-skazali-hto-budet-tormozit-ekonomiku-ukrainyi.html>
171. Василь Кремень, Василь Ткаченко. Ціннісні орієнтири мережевого суспільства/ Філософсько-психологічні моделі дослідження ціннісних засад буття людини Електронний режим доступу: http://ps.pu.if.ua/2013_4/1Krem.pdf
172. Мацко І. Досвід глибинних інтерв'ювань у дослідженні імобільної поведінки мешканців малого міста
173. Макаров Ю. Нічого, нічого, що ми живем убого Електронний режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/202125>
172. Македон В. В. Дослідження процесів забезпечення соціальної відповідальності у провідних моделях корпоративного управління [Електронний ресурс] / В. В. Македон // Вісник ХНАУСГ: Економічні науки. Вип. 126. – Харків: ХНТУСГ. – 2012. – Режим доступу: http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_126/27.pdf

174. Харитонов С. А. Социально-философские аспекты малого предпринимательства / Харитонов С. А. [Автореферат диссертации] – Ставрополь, 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sotsialno-filosofskie-aspekty-malogo-predprinimatelstva>].
175. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/Concept_Paper.pdf
176. Ярова В. В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення соціальної відповідальності бізнесу / В. В. Ярова // Вісник ХНАУ. Сер.: Економічні науки. – 2013. – № 5. – С. 185-196. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vkhnau_ekon_2013_5_26.pdf
177. Інтернет-сторінка спільноти СВБ <http://www.svb.org.ua/contacts>
178. Соціологія короткий енциклопедичний словник Електронний режим доступу: <https://subject.com.ua/sociology/dict/183.html>